

Yeni Türkiye

bu sayıda

76

kafkaslar özel sayısı - VI

devlet adamları, bilim adamları, uzmanlardan ve yazarlardan arşivlere dayalı uluslararası 700 makale, inceleme ve araştırma azerbaycan'ın dış politikası hakkında birkaç not / türkiye ile azerbaycan ilişkileri / nüfus, eğitim bilim üzerine / düşünce ve millî kültür / azerbaycan türkçesi / azerbaycan türk edebiyatı / azerbaycan şiirinden sesler / azerbaycan folkloründen ve sanatından sayfalar / nahçıvan özerk cumhuriyeti / alarlar

RAHİB EKBEROV / PINAR YÜRÜR / REKSANE CEFEROVA / SOLMAZ GOZELOVA / MUSTAFA BUDAK / ADALET MURADOV / ELSEN BAGIRZADE / CEBİ BAHRAMOV / NAZİM CAFEROV / A. H. CAFERLİ / YÜSALE ELLEZOVA / SELÇUK DUMAN / SERDAR YILMAZ / İHSAN TAYHANI / YILMAZ ÖZKAYA / İRADE MEMMEDOVA / ELLADA GERAYZADE / TAMİLLA KERİMOVA / SURHALİZADE ASKEROVA / AĞABABA RZAYEV / ZAKİRE ALİYEVA / KAMİL VELİ NERİMANOĞLU / ALÂEDDİN MEHMEDOĞLU / ZEKİ ÇEVİK / İLHAME RÜSTEMOVA / SEADET ŞİHİYEVA / CAVİDE MEMMEDOVA / AYGÜN ATTAR / VİLAYET CAFER / GÜLŞENSEYHANALIŞIK / ŞEHREBANI ALLAHVERDİYEVA / NATAVAN HACİYEVA / ONUR BALCI / ALİ KAFKASYALI / FAHRİSAKAL / AHMET PİRVERDİOĞLU / ŞAFAKALİBEYLİ / SALİHOKUMUŞ / ALİEROL / ROZAEYVAZOVA / YUSUF GEDİKLİ / ORHAN SÖYLEMEZ / ÜÇLER BULDUK / ERDAL KARAMAN / LALE GASİMOVA / HANIMZAIROVA / MUHTAR KAZİMOĞLU-İMANOV / SÜLEYMANŞENEL / ELİF KOLİKPİNAR / RAYİHEB AMENZADE / RAHİBE ALİYEVA / EZİZAGA ELEKBEROV / İBRAHİM ETHEM ATNUR / TOGRUL HALİLOV / ANURU ALEKPEROĞLU / A. FARIDA ALİYOLDASKIZI / SAHİBE BUDAGOVA / HACİ FAHREDDİN SEFERLİ / İSMAYİL HACİYEV / EBÜLFEZ AMANOĞLU / TURGAY YAZAR / TOFİK AZİZOV

Yeni Türkiye

Yıl 21 Sayı 76
Temmuz - Aralık 2015
Fiyatı 40 TL
2 Ayda Bir Yayınlanır

Yüksek İstişare Heyeti

Halil İnalçık (Başkan) / Mark Almond / Mehmet Aydın / Sabahattin Balcı / Yakup Basmacı
Semavi Eyice / Ahmed Hatiboğlu / Darhan Kıdırali / Hayrettin Karaman
Kemal Karpat / Şerif Mardin / Jean Lois Mattei / Justin McCarthy
Rhoads Murphey / Kâmil V. Nerimanoglu
Chester A. Newland / İlber Ortaylı
Sadettin Ökten / İskender Pala
Norman Stone

Yayın Kurulu

Kemal Çiçek (Başkan) / Bilgehan Atsız Gökdağ (Koordinatör) / Sacit Adalı / Şükrü
Halûk Akalın / Şakir Akça / Aziz Akgül / Ahmet Akgündüz / Aygün Attar
Emin Çarıkcı / Abdurrahman Dilipak / D. Mehmet Doğan / Şenol Durgun
Gonca Bayraktar Durgun / Burhan Erdem / Tefik Erdem
Mehmet Seyfettin Erol / Bünyamin Erul / Hasan Tahsin Fendoğlu
Gülay Göktürk / Hasan Ali Karasar / İsmail Köksal
Gülay Mirzaoglu / Nail Öztaş / Sami Selçuk
Lütfi Şehsuvaroğlu / Adnan Şenel
Ömer Turan / Nur Vergin

Y.T. Yayıncılık Eğitim Ltd. Şti. Adına
Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni
Hasan Celâl Güzel

Editör

Hasan Celâl Güzel

Yazı İşleri Müdürü
Murat Tazegül

Dağıtım ve Abone Müdürü
Zülfikâr Mert

Baskı

Semih Ofset (312) 341 40 75

Genel Dağıtım

Doğan Dağıtım-DPP A.Ş.

Basıldığı Tarih
Aralık 2015

Yayın Kodu
ISSN - 1300-4174

Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi
Hacı Hasan Mahallesi Kahraman İbad Hüseyinli Sok. No: 22 Gölbaşı/Ankara
Tel: (312) 441 42 40-441 42 60 Faks: (312) 441 42 08
Web: www.yeniturkiye.com e-posta: yeniturkiye@yeniturkiye.com

Abone Şartları

Bireysel: Yıllık 200TL. Kurumsal: Yıllık 400TL.
IBAN: TR34 0006 2000 1810 0006 2946 98 - Garanti Bankası Çankaya Şb.

Yeni Türkiye hakemli bir dergidir. Dergimizde yayınlanan yazıların bütün sorumluluğu yazarlarına aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Azerbaycan'ın Dış Politikası Hakkında Birkaç Not

Rabib Ekberov Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun 9 Şubat 1920 Tarihli 'Genel Af' Kanununun Politik ve Hukuki Açısından Öneme İlişkin Değerlendirme / 5

Pınar Yürür Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında Azerbaycan-AB İlişkileri / 10

Reksane Ceferova Bölgesel Politikalar Açısından Azerbaycan-Beyaz Rusya İlişkileri ve Yeni Açılımlar / 24

Türkiye ile Azerbaycan İlişkileri

Solmaz Gözelova 25 Yıllık Bağımsızlık Döneminde Türkiye ile Azerbaycan Münasebetleri / 28

Mustafa Budak Kafkasya'nın Geleceğinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri / 34

Adalet Muradov-Elşen Bağırzade Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkileri Üzerine Bir Analiz / 39

Cebi Babramov Hazar Petrolü ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik İşbirliğinin Temel Yönleri / 53

Nazim Caferov Rusya-Türkiye İlişkilerinde Enerji Faktörü ve Azerbaycan / 57

A. H. Caferli Türk Basınında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Petrol Politikası / 62

Vüsale Ellezova Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Eğitim Sahasında İlişkiler / 69

Selçuk Duman Elçibey Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (7 Haziran 1992-Haziran, Ağustos 1993) / 74

Serdar Yılmaz Elçibey Döneminde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri: Kaçırılan Fırsatlar ve Hayal Kırıklıkları / 86

İhsan Tayhani Mustafa Kemal Paşa'nın, Millî Mücadele Döneminde Azerbaycanlı Aydınlarla Kurduğu Siyasal İlişkiler ve Sonuçları (İbrahim Abilov, Hüseyinzâde Ali Bey, Neriman Nerimanov, Mehmet Emin Resulzâde, Ahmet Ağaoğlu) / 96

Yılmaz Özkaya Türkiye'deki Azerbaycan Muhaceret Matbuatı / 119

Nüfus, Eğitim Bilim Üzerine

İrade Memmedova 18. ve 19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı / 129

Ellada Gerayzade Azerbaycan'da Yeni Tıp Okullarının Kurulmasında Eğitimcilerin Rolü / 158

Tamilla Kerimova Azerbaycan Millî İlimler Akademisi'nin Teşkili (XX. Yüzyılın Birinci Yarısı) / 165

Surbalizade Askerova Azerbaycan Oryantilizminin Oluşması ve Gelişmesi (1920-1960) / 175

Ağababa Rzayev Büyük Azerbaycan Türk Bilgini Nasreddin Tûsî / 180

Zâkire Aliyeva Azerbaycan-Türkiye Edebiyat İlişkileri Tarihi: Ortak Değerler, Problemler ve Vazifeler / 191

Düşünce ve Millî Kültür

- Kâmil Veli Nerimanoglu* Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti / 201
Alâeddin Mehmedoglu Bağımsız Azerbaycan ve Devlet Dili Terimi Üzerine / 212
Zeki Çevik Ahmet Ağaoğlu'nun Çağdaş Bir Türk Kültürü Oluşturma Gayretine Örnekler / 219
İrade Bağirova XIX. Asrın Sonu-XX. Asrın Başlarında Anenevî Müslüman Cemiyetinin Modernleşmesinde Azerbaycan'ın Millî Aydın Elitinin Rolü / 227
Kâmil Veli Nerimanoglu Bir Fikir Adamı Olarak Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi Önderi Elçibey / 236
İlham Rüstemova Azerbaycan Romantizmi ile Bağlı Mehmet Cafer'in Araştırmaları / 244
Seadet Şıbyeva Sosyal Nitelikli Konuların Tasavvufî Yorumu: Nesimî Örneği / 249
Cavide Memmedova Hüseyin Cavid'in Eserlerinde İslam Ezoterizmi / 258
Kâmil Veli Nerimanoglu Ali Bey Hüseyinzade ve Türk Osmanlı Kültür Sistemi / 264
Aygün Attar Azerbaycan Muhaceretinin Türkiye'deki Faaliyeti (1920-1931) / 268
Vilayet Cafer XX. Yüzyılın Başlarında Bakü'de Türkiye ile İlgili Eserlerin Tercümesi ve Yayınlanması / 284

Azerbaycan Türkçesi

- Gülşen Seyhan Alışık* Azerbaycan Türkçesi / 293
Şebrebani Allahverdiyeva Azerbaycan Türkçesinin Tarihi ve Dil Özellikleri / 317
Natavan Hacıyeva Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan Edebî Metninin Leksik ve Gramatikal Özellikleri / 326
Onur Balci Azerbaycan Türkçesinde -miş/-mamiş Zarf-Fiil Eki ve Bu Ekin Anadolu Ağızlarında Yansımaları / 337
Ali Kafkasyalı Rekabet Düşüncesine Mukabil Zenginlik Yaklaşımı: Fuzulî ve Nevâî'de Dil Anlayışı ve Çok Dillilik / 344
Fabri Sakal Azerbaycan ve Türkiye Dışı Türk Dünyasının İlk Türkçe Gazetesi İkinci'nin Fikrî Yönü / 349

Azerbaycan Türk Edebiyatı

- Abmet Pirverdioğlu* Azerbaycan Divan Edebiyatı / 359
Şafak Alibeyli Fuzulî'nin Farsça Divanı'nın Uslûbî Özellikleri / 374
Salih Okumuş Modern Azerbaycan Edebiyatı / 379
Salih Okumuş Modern Güney Azerbaycan Edebiyatı / 396
Ali Erol Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı / 413
Roza Eyvazova Dede Korkut Destanı ve Millî-Manevî Değerlerimiz / 426
Yusuf Gedikli Sovyet Devri Azerbaycan Edebiyatında Millî Temalar / 433
Orhan Söylemez Dede Korkut'a Yeniden Bakmak: Kemal Abdulla'nın Eksik El Yazması / 444
Üçler Bulduk Dede Korkut Destanları'nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya / 452

Azerbaycan Şiirinden Sesler

- Erdal Karaman* Kafkaslardan Yükselen Bir Ses: Bahtiyar Vahapzade / 457
Lale Gasımova Bahtiyar Vahapzade'nin Şiirlerinde Sonbahar / 469
Salib Okumuş Gurbeti Vatan Eden Şair: Elmas Yıldırım / 474
Salib Okumuş Baku'dan Tebriz'e Yol Açan Şair: Memmed Araz / 491
Hanım Zairova Alman Edebiyatında Doğu ve Klasik Azerbaycan Şiirinin İzleri / 513

Azerbaycan Folkloründen ve Sanatından Sayfalar

- Muhtar Kazımoğlu-İmanov* Azerbaycan Folklorşinaslık Tarihine Bir Bakış / 522
Süleyman Şenel Azerbaycan'da 'Meyhana' / 535
Elif Kolikpınar Mirza Fethali Ahundov'un Komedielerindeki Tiplerin Toplum Üzerinde Etkisi / 550
Rayibe B. Amenzade XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevi Yapıların Özellikleri / 559
Rahibe Aliyeva Abşeron Tarihi Sit Alanlarında Camilerin Plan ve Kompozisyon Özellikleri / 570
Ezizağa Elekberov Azerbaycan'ın Kazakistan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Gelişmesinde Kinonun Rolü (XX. Asrın 60. Yılları) / 580

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti

- İbrahim Ethem Atnur* Nahçıvan / 594
Toğrul Halilov Nahçıvan'ın Kadim Tarihinden / 605
A. Nuru Alekperov - A. Farida Aliyoldaşkızı Nahçıvan Hanlığı / 612
Sahibe Budagova Nahçıvan Diyarının İdare Sistemi (XIX. Asır Başları) / 621
Hacı Fabreddin Seferli XX. Yüzyılın Başlarında Nahçıvan'ın Kayıp Toprakları / 625
İsmayıl Hacıyev Ermenilerin Azerbaycan'a Yönelik Toprak İddiaları ve Kanlı Cinayetleri / 630
İsmayıl Hacıyev Ermenilerin Nahçıvan İddiaları: Hayal ve Gerçekler / 640
Ebülfaz Amanoğlu (Guliyev) Nahçıvan'da Ermeni İşgaline Karşı Mücadelenin Şiirsel Anlatımı / 655
Turgay Yazar Nahçıvan'da Türk Mimarisi / 660
Hacı Fabreddin Seferli Nahçıvan'da Taştan Yapılmış Koç ve Koyun Heykelleri / 673
Hacı Fabreddin Seferli Elinçay Hanegânu (Tekkesi) / 680
Hacı Fabreddin Seferli Nahçıvan'da Halıcılık / 684

Alarlar

- Tofik Azizov* Alarların Kökeni Hakkında / 691

Baku'dan Tebriz'e Yol Açan Şair: Memmed Araz

Salih Okumuş*

Memmed Araz, Çağdaş Azerbaycan şiirinin önemli temsilcilerinden biridir. Eserlerinde sosyal mevzular ile aşk, sevgi, hasret, yalnızlık ve ölüm korkusu gibi ferdi duyguları işler. Çevre problemleri ile yakından ilgilenir. Cenubi Azerbaycan meselesinde ikiye bölünmüş bir milletin talibini dile getirir. II. Dünya Harbini ve onun geride bıraktığı derin izleri adeta destanlaştırır. Şiir anlayışında insan-zaman-muhit kavramlarının mühim bir yeri vardır. Şiirlerindeki felsefi derinlik, hikmetli düşünce ve söyleyişler ile ideal karaman yaratmak arzusu, insanı ön plana çıkarır. Dili oldukça sağlamdır. Yer yer halk söyleyişine yakınlaşır. İfadelerinde sertlik ve mağrurluk dikkati çeker. Edebiî sanatların ve Azerbaycan dilinin kıvraklığından faydalanarak kendine mahsus bir imajlar sistemi oluşturur. Ayrıca çağdaş şiirin form, söyleyiş, tema ve şekil unsurlarını halk şiiriyle birleştirerek milli bir form oluşturmaya çalışır.

Bu çalışma ile amacımız çağdaş Azerbaycan Edebiyatında önemli bir yeri bulunan Memmed Araz'ı ele almaktır.

1. Hayatı

Memmed Araz, Çağdaş Azerbaycan şiirinin en önemli temsilcilerinden biridir. Araz, çağdaş şiirin form, söyleyiş, tema ve şekil unsurlarını halk şiiri ile birleştirerek şiirde millî çizgileri ön plâna çıkarmıştır.

Memmed Araz, 1933 yılında Nahçıvan'ın Şahbuz ilçesinin Nurs köyünde dünyaya gelir. Şairin

doğduğu yıl konusunda herhangi bir şüphe olmamasına karşın, ayı ve günü belli değildir. Ancak kendisi, 14 Ekim tarihini doğum günü olarak kabul eder.

Memmed Araz'ın asıl adı "Memmed İbrabimov İnfiloğlu"dur. "Araz" mahlasını ilk defa "Qanadlı Qayalar" (1973) adlı eserinde kullanır. Burada Memmed Araz isminin yanında, parantez içinde İbrahim ismi de kullanılmıştır. "Atamın Kitabı"nda ise sadece Memmed Araz ismi bulunur (1974). Şair, edebiyat âleminde "Araz nebriyle" ilgili çok fazla şiir yazmasına istinaden "Araz şairi"¹ olarak tanınır. Memmed Araz 1974'ten sonra bir adım daha ileri giderek "Araz" mahlasını soyadı olarak alır. Bu tarihten sonra yazdığı bütün eserlerinde Memmed Araz imzasını kullanmıştır. (Okumuş, 2009:64-65)

Memmed Araz'ın dedesinin adı İbrahim, büyük annesinin adı Zöhre'dir. Ancak haklarında bilgi edinilememiştir. Babası İnfil Kişi, aslen Ermenistan'ın Sisyan bölgesinden olup, 1918 yılında Nahçıvan'a göçmüştür. Doğum tarihi hakkında kesin bilgiler elde edilememesine rağmen, 1972 yılında öldüğü zaman yüz yaşını aşmış olduğu bilinmektedir. Vaqif Yusuflı, İnfil Kişi'nin, 1945 yılında komşusuna iftira atmak için zorlandığını, kabul etmeyince de devlet aleyhinde bir takım teşkilatlarla ilişkisi olduğu bahane edilerek önce Sibiryaya, oradan da Kazakistan'a sürgün edildiğini belirtmektedir. (Hebibbeyli, 1993:8) İsa Hebibbeyli'nin kaleme aldığı "Memmed Araz'ın Tercüme-yi Halı"nda ise sürgünün asıl sebebi olarak "dini teşkilatlarla ilişkisi" gösterilmiştir. (Hebibbeyli, 1993:8)

Memmed Araz'ın annesi Cahan Hanım'dır. Cahan Hanım'ın Araz'ın şair olmasında çok büyük bir rolü olmuştur. Okuma yazması olmamasına rağmen halk şiirine karşı büyük bir ilgisi vardır. Cahan Hanım, 1966 yılında hayata gözlerini yumarken öğ-

(*) Doç. Dr.; Prishtine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. salibokumus@gmail.com

(1) Araz, Türkiyeden doğup, Güney Azerbaycan'la Kuzey Azerbaycan'ı ikiye ayırarak Kura nehrine, oradan da Hazar'a dökülen bir nehirdir. Bu yüzden Azerbaycan edebiyatında ayrılık sembolü olarak kullanılır. Azerî sanatçılarının bir çoğu, Araz sahilini tahta direklerle çekilen dikenli tellerle tasvir ederler. Kimi zaman sevinci, kardeşliği, baharı ikiye bölen eli kılıçlı bir cellada benzetilir, kimi zaman da nice anaların gözlerinden akan kanlı yaş olur. Kısacası, Araz denilince zorla ikiye ayrılmış bir halkın talihî akla gelir. Bu konuda önemli eserler yazılmıştır. Bunlar arasında: Samed Vurgun'un "Yandıran Kitaplar", "Tebriz Gözeline", "Körpünün Hesreti", Süleyman Rüstem'in tamamıyla bu meseleye hasredilmiş şiirler ve manzumelerden ibaret "İki Sahil" adlı şiir kitabı, Resul Rıza'nın bir çok şiirleri yanında "Hilal" adlı manzumesi, Ehmed Cemil'in "Tebriz'de Ezan Çağı", Zeynal Xelil'in "Fedatı" manzumesi zikredilebilir. Ayrıca Osman Sanvelli, Memmed Rahim, Nigâr Refibeyli ve Mirvarid Dilbazi gibi şairlerin isimlerini de belirtmek lazımdır.

lunun kalbinde derin izler bırakır. Şair sonradan an-nesine duyduğu bu derin muhabbetin ifadesi olarak "Anamdan Yadigâr Neğmeler" adlı eserini yazacaktır (1966).

Memmed, 1940 yılında henüz yedi yaşınday-ken Şahbuz ilçesinin Nurs köy mektebine kaydolur. Memmed'in ilk mektep yılları II. Dünya Harbi'nin cereyan ettiği yıllarda geçer. Savaş, küçük Mem-med'in iyi bir eğitim almasını da engeller. Bir yandan okula giden Memmed, bir yandan da savaşa giden büyüklerinin yerini doldurmak üzere, diğer çocuk-larla beraber "çobanlık, su taşıyıcılığı ve hamallık" gibi işleri yapar.

Memmed mizaç bakımından çok sakin, kav-gayı sevmeyen, kendi içine kapanık bir çocuktur. Problemlerini kendisi halletmeye çalışır, kimseden yardım beklemez. Okumaya karşı aşırı bir merakı vardır. Çobanlık yaptığı zamanlarda bile koltuğu-nun altına birkaç kitap alır, onları okumaya çalışır. Savaşın sona ermesiyle beraber okul hayatında ye-ni bir sayfa açılır. Savaş sırasında Memmed'in okul arkadaşlarının çoğu okulu bırakıp bir meslek sahi-bi olur. Bu sebeple öğrencisi azalan Nurs köyünün orta mektebi kapanır. Küçük Memmed, komşu köyün -Kendşahbuz- orta mektebine kaydolur. 9 ve 10. sınıfları burada okur. Şahbuz Orta Mekte-bi'nin dokuzuncu sınıfında okurken ilk şiirini yazan Memmed, 1949 yılında buradaki tahsilini tamamlar. 1950 yılında henüz 17 yaşında toy bir delikanlı iken Bakü'ya gelen Memmed, V. İ. Lenin adına Azerbay-can Pedagoji İnstitut'unun Coğrafya Fakültesi'ne kaydolur. Ancak kısa bir süre sonra şair olamayaca-ğı endişesiyle pişman olur. Hatta bir ara belgelerini oradan alıp Edebiyat Fakültesi'ne gitmeyi düşünür. Sonra Edebiyat Fakültesi'nde okumadan da şair olu-nabileceğini anlayarak vazgeçer.

Burada, "Edebiyat Derneği" ile tanışır. Der-neğin başkanı İsmayıl Şıxlı ile konuştuğundan sonra eski pişmanlığından eser kalmaz. Şıxlı, onun bu der-neğe kaydolmasında yardımcı olur. Artık Memmed Araz'ın bütün hayalleri gerçekleşmeye başlar. Böyle-ce Memmed Araz'ın hayatında "sanat" adlı yeni bir sayfa açılır. Burada ilk yazdığı şiirini "Gençler Günü Bayramı"nda okur. Herkes tarafından çok beğenilir. "Yanın İşçılarım" adlı bu şiir, "İnqılab ve Medeniy-yet" dergisinde neşredilir (Mayıs, 1952). Böylece, üstadların ve kendisinden yaşlı diğer kalem dostla-rının da yardımlarıyla sanatın ince, zarif ve dikenli yollarında ilk adımlarını atar. Memmed Araz 1954

yılında Azerbaycan Pedagoji İnstitut'undan mezun olur. Mezuniyet gecesinde, bu gece için özel olarak yazdığı "Ayrılıq" şiiri davetliler arasında büyük bir ilgi uyandırır. (Okumuş, 2009:74-75)

Memmed Araz fakülteyi bitirdikten sonra Bakü'den ayrılarak köyüne döner. Şahbuz ilçe mer-kezinde iki yıl öğretmenlik yapar. (1955-56) Köy hayatından ve doğanın güzelliklerinden çizgiler taşı-yan "Bulaq Başında", "O Baxışlar", "Keklik", "Qonşu Gelini" gibi şiirlerini yazar. Ayrıca S. Vurgun'a has-rettiği şiirlerini de burada kaleme alır.

Memmed Araz 1957 yılında Bakü'ye geri döner. Bundan sonra Araz'ın talihi ebedî bir şekilde Bakü'ye bağlanır. Yine aynı yıl "Azerbaycan Nazirler Sovéti" yanındaki "Baş Metbuat İdaresi"nde müvekkil [yetkili/sorumlu danışman] vazifesine tayin olunur. Bu arada yakın aile ilişkileri olduğu bilinen, döne-min tanınmış yazarlarından Eli Veliyév'in gayretleri ile edebî muhitlerde tanınmaya ve "Üç Oğul Anası" adlı poemasını tamamladıktan sonra da edebiyat çevrelerinde tartışılmaya başlar. Aynı yıl, "Azerbaycan Yazıcılar Birliyi"nin üyeliğine kabul edilir.

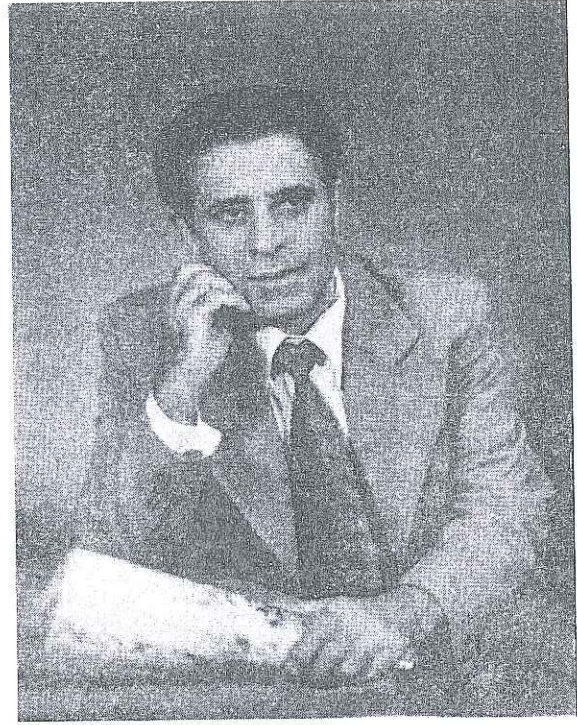
Memmed Araz, 8 Kasım 1958'de, aslen Gu-balı olan edebiyat öğretmeni Gülhanım Feteliqızı Melikmemmedova ile hayatını birleştirir. Bu evlili-ğinden İrade (1959) ve Şelale (1961) adlarında iki kızı dünyaya gelir. Gülhanım, Memmed Araz'ın parkinson hastalığına yakalanmasından sonra eşinin kolu kanadı olmuştur.

1959 yılında "Sévgi Neğmesi" adlı ilk şiir ki-tabı basılan Memmed Araz, aynı yıl Moskova'daki "SSCB Yazıcılar İttifağı" nezdindeki "Ali Edebiyyat Kursu"na dahil olur. Araz, 1961 yılında Moskova'da-ki "Edebiyat Kursu"nu tamamlayarak Bakü'ya döner, "Maarif Neşriyyati"nda redaktör vazifesine tayin edilir. 1963 yılına kadar bu görevini sürdürür. (Eh-medov, 1995:289) Aynı yıl "Üç Oğul Anası" adlı şiir kitabı yayınlanır.

Mart 1962 yılında "Men de İnsan Oldum" adlı poemini tamamlar. Bu poem Azerbaycan'ın ünlü şairi M. E. Sabir'e hasredilmiştir. 1963 yı-lında matbuatdaki yeni görevi olan "Azerbaycan Dövet Neşriyyati"nın "Bediî Edebiyyat Redaksiyası Müdürlüyü"ne atanır. Yine aynı yıl "Men Seni Tapa-ram" adlı şiirler kitabı, bir yıl sonra da "Araz Axır" adlı poemler kitabı yayınlanır (1964). Memmed Araz bu yıllarda Rus, Gürcü, Ermeni gibi eski SSCB içinde yaşayan milletlerin dillerinden tercümeleme yapmaya

başlar. İlk olarak Sérgéy Mixalkov'dan yaptığı tercümeleri "Foma" adıyla okuyucularına ulaştırır. Bunu, 1982'de N.Nékrasov'dan tercüme ettiği "Rus Kadınları", 1974'te K.Ağacanyan'ın "Narabat Ürek"i ve 1975 yılında Mixail Svétlas'dan yaptığı "Şé'ler" adlı çevirileri izler. 1988 yılında muhtelif halkların edebiyatlarından yaptığı çevirilerin yer aldığı "Ocaq Başında" adlı kitabı yayınlanır. 1966'da "Anamdan Yedigâr Neğmeler" ve "Poyu Araks" kitapları yayınlanır. Memmed Araz 1967 yılında "Ulduz" dergisinin mesul kâtipliğine getirilir. Bu görevde iken "Ömür Kervanı" adlı eseri neşredilir (1967). Ardından da "İllerden Biri" kitabı okuyucularına ulaştırılır (1969).

1970 yılında "Edebiyyat ve İncesenet" gazetesinin baş redaktör muavinliğine tayin edilir. Memmed Araz 1972'de bu görevinden uzaklaştırılana kadar, inatla gazetelerin edebî keyfiyeti uğrunda mücadele verir. Bu arada Azerbaycan devlet heyeti ile birlikte Fransa'ya gider. "Fransa", "Üçüncü Fransa", "Paris Defteri" gibi seyahat yazıları ve şiirlerini burada kaleme alır. Ayrıca Profosör Abbas Zamanov'un yardımcılarıyla Fransa'da yaşayan Azerbaycan'ın meşhur düşünürlerinden Hüseyinzâde Ali [Turan] Bey'in oğlu Selim Turan Hüseyinzâde ile görüşme imkânı bulur. 1971 yılında Azerbaycan Yazıçılar Birliği'nin Poéziya Bölümü'nün başına getirilir. 1981 yılına kadar bu vazifede kalır. Bu süre içinde Azerbaycan millî şiirinin inkişafı ve yeni edebî gençliğin yetişmesinde önemli bir rol oynar. 1972 yılında "Edebiyyat ve İncesenet" gazetesinde, Neriman Nerimanov'un doğumunun 100. Yılı münasebetiyle "Neriman Nerimanov" özel sayısı hazırlanır. Nerimanov, 1870-1925 yıllarında yaşamış Azerbaycan'ın ünlü yazarı ve devlet adamıdır. 1920'deki Azerbaycan'ın işgali sırasında Azerbaycan İnkılâb Komitesi'nde görev almış ve Azerbaycan Kommünist Partisi'nin ilk sekreterliğini yapmıştır. Bu görevleri sırasında Sovyet ideallerini benimsemesine rağmen Moskova'nın bazı isteklerine karşı çıkmış ve bu nedenle milliyetçilikle suçlanmıştır. Gazetenin böyle bir kişi için özel sayı hazırlaması ve ilk sayfasında Nerimanov'un heykelinin resminin verilmesi idarecileri büsbütün rahatsız etmiştir. Gazetede yer alan yazıların "milliyetçilik idealleri" taşıdığı gerekçesiyle redaktör muavini Memmed Araz sorumlu tutulur ve görevinden uzaklaştırılır. (Okumuş, 2009:79-80) Araz, daha önce çalıştığı Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı'nda baş redaktör muavinliği vazifesine devam eder. Burada "Qanadlı Qayalar" adlı şiir kitabını yayınladığı (1973).

Memmed Araz, 1973'ün sonlarında "parkinson" hastalığına yakalanır. Araz'ın yukarıda bahsettiğimiz olayın hemen ardından bu hastalığa yakalanması, bu olayın Memmed Araz'ın üzerinde çok derin bir etki bıraktığı yorumlarına sebep olur. Araz çeşitli tedavilerle 1980'lerin sonuna kadar günlük faaliyetlerini normal bir şekilde sürdürebilir. Ancak 1980'lerin sonundan itibaren hastalığı gittikçe artmaya başlar ve 1990'ların başında da vücudunu tamamen sarar. Bu tarihten sonra yemek, içmek, gezmek gibi günlük ihtiyaçlarını büyük ölçüde eşinin yardımcılarıyla karşılayan Araz, evde kapalı kalmaktan son derece büyük bir üzüntü duyar. Ancak bu hastalık onu yıldırılmaz, evde bile olsa edebî çalışmalarından geri kalmaz. 1974 yılında yayın hayatına yeni başlayan "Azerbaycan Tebiyeti" dergisinin baş redaktörlüğüne getirilir. Aynı yıl Naxçıvan'a giderek bazı incelemelerde bulunur. "Naxçıvan Albomu", "Arpaçayın Aşub-Daşan Neğmesi" adlı publisist makalelerini Naxçıvan'dan döndükten sonra kaleme alır. Ayrıca, "Gençlik Neşriyyatı" tarafından "Atamın Kitabı" adlı poemi yayınlanır (1974). 1975 yılında, o tarihe kadar yazdığı publisist makalelerini içeren "Heyatın ve Sözü'nün Rengleri" adlı eseri neşrolunur, aynı yıl "SSCB Âli Sovéti Reyaset Héy'eti" tarafından edebiyat sahasındaki başarılı faaliyetleri nedeniyle "fabri ferman" ile taltif olunur. 1976 yılında "Daş Qartal" adlı şiir kitabı Moskova'da Rusça olarak yayınlanır. 1978'de de "Oxucuya Mektub" adlı eseri neşredilir. Eserde yer alan "Yeni Yolların Keşfi - Yeni Axtarışların Başlan-

ğıcır” adlı önsözde şair ilk defa kendi şiir anlayışı ile ilgili toplu ve geniş bir değerlendirme sunar. Bu yılın sonunda “*Fexri Emekdar Medeniyyet İşçisi*” unvanına layık görülür. 1979 yılında “*Aylarım, İllerim*”, eseri yayımlanır.

1981 yılında “*Krîlatie Skalı*” (Rusça) ve 1982 yılında “*Dünya Senin, Dünya Menim*” adlı şiir kitapları yayımlanır. Aynı yıl şair bu kitapla “*Azərbaycan SSR Âli Sovéti Reyaset Héy’eti*” tarafından fahri ferman ile onurlandırılır. 1984 yılında da Azərbaycan Cumhuriyeti’nin “*Emekdar İncesenet Xadimi*” fahri adına layık görülür. 1986 yılında Yazıcı Neşriyyatı, Araz’ın kendi eliyle seçtiği şiirleri “*Séçilmiş Eserleri*” adıyla yayımlar. Eserde Sabir Rüstəm xanlı’nın “*Memmed Araz Sözüünün Sébri*” adlı uzun bir önsözü yer almaktadır. Memmed Araz 1988 yılında “*Azərbaycan*” ve “*Ulduz*” jurnallarında yayımlanmış şiirleri nedeniyle *Azərbaycan Rəpublikası’nın Dövlət Mükâfati*’ni alır.

494

1991 yılında Azərbaycan Cumhuriyeti tarafından “*Halk Şairi*” unvanı verilerek mükâfatların en yücesine nail olur (7 Aralık 1991). Memmed Araz, bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti’nin ilk halk şairi unvanını alması basında da büyük bir yankı bulur. Araz, aynı yıl Türkiye’de Hz. Peygamberin doğumu nedeniyle düzenlenen şiir müsabakasında “*Ya Rebbim, Bu Dünya Sen Quran Déyil*” adlı şiiri ile birinci olur (Temmuz 1991) ve mükâfatını almak üzere Türkiye’ye davet edilir. Bu arada bazı dostlarının araya girmesiyle tedavi olması için gerekli hazırlıklar yapılsa da, şair buna yanaşmayarak geri döner. Maddî durumu iyi olmayan Araz’ın başkalarına yük olmak istemediği için tedaviyi kabul etmediği söylenmektedir. Şair, 1993 yılının Ekim ayında doğumunun 60. yılı münasebetiyle düzenlenen “*yubiléy*” için Naxçıvan’a davet edilir ve buradaki etkinliklere katılır. Aynı yıl, bu toplantıda yapılan konuşmalar İsa Hebibbeyli tarafından “*Millilik ve Beşerilik*” adıyla kitap haline getirilir.

M. Araz yakalandığı amansız hastalıkla ömrünün sonuna kadar mücadele eder. Ancak bu hastalığa yenik düşer ve 04 Aralık 2004 yılında hakkın rahmetine kavuşur. Hayatının son anına kadar şiirden el çekmeyen Araz, 05 Aralık 2004 tarihinde Bakü’de düzenlenen devlet töreni ile Fahri Hiyaban’da defnedilir.

2. Edebî Şahsiyeti

Memmed Araz, çağdaş Azərbaycan şiirinin önemli temsilcilerinden biridir. 1960’lı yıllarda ferdi

üslûbunu oluşturan şair, daha çok Azərbaycan tabiatı, Aras mevzuû, Azərbaycan’ın sosyal ve içtimâf meseleleri ile dünya, zaman ve insan konularında yazdığı felsefi şiirleri ile tanınır.

Eserlerinde sosyal mevzuları işlerken bir yandan da “*ideal kabraman*” yaratmak peşinde koşar. Zaman zaman reel hayatın çirkinliklerinden kaçarak zihninde tasavvur ettiği “*o beldeler*”e sığınır. Sosyal mevzuların yanında aşk, sevgi, hasret, yalnızlık ve ölüm korkusu gibi ferdi duyguları da işlemekten geri kalmaz. Tabiat tasvirlerinde, Azərbaycan tabiatının bütün güzelliklerini âdeta bir kameranın merceğinden şiirlerine yansıtır. Çevre problemleri ile yakından ilgilenerek, herkesin dikkatini, giderek büyüyen ekolojik kirlenmeye çeker. Cenubî Azərbaycan ve Aras meselesinde ikiye bölünmüş bir milletin, bir vatan tarihini ve talihini âdeta destanlaştırır. II. Dünya Harbi’nin geride bıraktığı derin izleri poemlerinde anlatır. Şiirlerinde hecenin değişik kalıplarından ve halk inançları, atasözleri, deyimler ve halk söyleyişinden faydalanarak zengin bir kafiye örgüsü elde eder. Edebî sanatların ve Azərbaycan dilinin kıvraklığından faydalanarak kendine mahsus bir imajlar sistemi oluşturur. (Okumuş, 2009:140) Şiirlerinde mana bakımından derinlik, felsefi düşünce bakımından müdriklik görülür. Dili oldukça sağlam ve ifade gücü bakımından büyüleyicidir. İfadelerinde sertlik, mağrurluk dikkati çeker. (Akıpınar, 1986:247) Araz, çağdaş şiirin form, söyleyiş, tema ve şekil unsurlarını halk şiiri ile birleştirerek şiirde millî çizgileri ön plâna çıkarır. Şair, edebiyat âleminde Aras nehriyle ilgili çok fazla şiir yazmasına istinaden “*Araz şairi*” olarak ünlenir.

Araz, II. Dünya Harbi’nden sonra tekrar başlayan yeniden kurma ve yapılanma hareketlerine paralel olarak, edebiyatta ortaya çıkan “*toplum için sanat*” anlayışını benimser. Edebiyat ve sanatı insanlığa hizmet vasıtası olarak görür. Sanatkârın vazifesini toplumda meydana gelen sosyolojik gelişmelerin mahiyetini araştırarak bu sürecin edebî keşfini yapmak olarak görür. Bu manada sanatçıyı bir hekime benzeterek, onu toplumun hastalıklarını bilmeye ve bu hastalıklara çare bulmaya çağırır. (Okumuş, 2009:141)

Yukarıda da görüldüğü gibi Araz’ın edebî hayatında yaşadığı önemli dönüm noktaları vardır. Buna bir de, Çağdaş Azərbaycan şiirinde meydana gelen değişim ve gelişmeler eklenirse, onun edebî şahsiyetini: “İlk adımlar ve arayış devri” ile “Olgun-

luk devri” olmak üzere iki bölümde ele almak daha uygun olacaktır. Olgunluk devrini de edebiyatta meydana gelen “Yeni Merbale” ve “Muasır Edebiyat” cereyanlarına bağlı olarak iki bölümde inceleyeceğiz.

a) İlk Adımlar ve Arayışlar Devri (1952-1965)

Memmed Araz, şiir yazmaya çok küçük yaşlarda başlar. Şiire merak salmasının en büyük nedeni, annesinin evde kendisine anlattığı âşık hikâyeleri ve kitaplardan okuduğu destanlar, maniler ve âğıtlardır. İlk tesiri evde annesinden alan Araz, okula başladık-tan sonra burada okuduğu kitaplardan etkilenmeye başlar. Bu durum, kendisinde şiire ve sanata karşı bir merak uyandırır. Araz’ın tabiata, şiire, sanata karşı uyanan ilk merakları, giderek hayrete dönüşür. Şiirle daha çok uğraşmaya başlar. Bol bol şiir ezberler. Sabir’in çocuk şiirleri ile Samed Vurgun’un şiirlerini çok sever. Memmed Araz, daha dokuzuncu sınıfta iken ilk şiirini yazacaktır. Samed Vurgun’un şiirleri onun üzerinde derin bir tesir bırakır. Dokuzuncu sınıfta iken Samed Vurgun’un “Dilican Deresi” isimli şiirinden etkilenerek ilk şiirini kaleme alır. Araz’ın bu heyecanı okulda çıkarılan duvar gazetesinde çıkan bir şiiriyle daha da artar. Bu durum kendisine büyük bir özgüven kazandırır. Artık Memmed Araz geceli, gündüzlü şiir yazıp, gazete ve dergilere göndermeye başlayacaktır. Bu şekilde ilk şiir denemelerini yapmaya başlayan Araz, bir yazısında, annesinin kendisinin şiir yazmasına çok sevindiğini ve kendisini sürekli teşvik ettiğini, hatta ilk yazdığı şiirlerini annesine okuduğunu ve onun onayını almaya çalıştığını belirtir.

Memmed Araz, 1950 yılında Bakû’ya gelerek “Azerbaycan Pêdoqoji Universitêti”nin Coğrafya Fakültesi’ne kaydolur. Boş zamanlarında üniversitenin içerisinde faaliyet gösteren “Edebiyat Derneği”ne devam eder. Onun şair olmasında bu derneğin çok büyük katkıları olur. Memmed Araz’ın yayınlanan ilk şiiri, “Yanın İşıqlarım”dır. (Okumuş, 2009:146-147) Bu şiir, Memmed İbrahim imzası ile “İnqilâb ve Medeniyyet” dergisinde, Mayıs 1952’de çıkar. Kırk iki mısradan ibaret olan bu şiiri, şair hiçbir kitabına dahil etmez. Şiir devrin edebî üslûbuna uygun bir tarzda yazılmıştır. Memmed Araz’ın şimdi ulaştığı noktadan bakılınca şiir, oldukça zayıf ve basit gözükür. Ancak, buna rağmen, Memmed Araz’ın şair olacağına dair ilk ciddi işaretleri de yine bu şiir verir.

Araz, Edebiyat Derneği’nde okuduğu ilk şiirinin beğenilmesinden büyük bir memnunluk duyar. O gün şairlik kapısının aralandığını hisseder. İlk şiirinin basılacağı müjdesini alır. Devrin önemli şairleri kendisinde şairlik istidadı görür ve şiirle yakından ilgilenmeye başlar. Beğenilme coşkusuyla gittikçe güveni artan şair, sonraki “Gençler Günii”ne bir şiirle daha katılır.

Bir süre sonra E. Veliyev tarafından Nebi Xezri ile tanışılır. Ardından Osman Sarıvelli ve Süleyman Rüstem’in rahle-i tedrisinden geçer. Samed Vurgun ve Eli Kerim’i yakından tanıma fırsatını bulur. Onların sohbetlerine katılır. M. Araz için devrin büyük şairleriyle bir arada bulunmak büyük bir olaydır. Bu ortam ona yeni ufuklar açar. Bu ufuklar onda araştırmak, yazmak isteği uyandırır. Bu yüzden şair, bu yılları hayatın en parlak devresi olarak hatırlamaktadır.

Memmed Araz, 1959 yılında Moskova’daki edebiyat kursuna dahil olur. Burası, onun şair olarak yetişmesinde Bakû’deki Edebiyat Derneği’nden sonra ikinci önemli merhalelerdir. Burada Moskova edebî muhiti ile yakından tanışma fırsatı bulur, bu sayede Batı ve dünya edebiyatı hakkında çeşitli bilgiler edinir. Ayrıca kursta Güney Azerbaycanlı şair Söhrab Tahir’le tanışarak büyük bir dostluk kurar. Bu tanışma ondaki Cenub derdini şiirlerinin şah damarı hâline getirecektir. (Okumuş, 2009:152)

M. Araz’ın edebî şahsiyeti, onun üniversite-deki edebiyat derneğine kaydolmasıyla başlar. İlk adımlar diye adlandırabileceğimiz bu devir, Azerbaycan şiirinde önemli bir yere sahip olan ve 1960’lı yıllarda başlayan “Yeni Merbale”nin etkisine kadar devam eder. Ayrıca, Moskova’da katıldığı edebiyat kursunun etkileri de, Araz’ın şiirlerinde ancak 1960’ların ortalarından itibaren görülmeye başlar. Bu yüzden, onun edebî şahsiyetinin ilk devresini, 1952-1964 yılları olarak ele almak daha doğru olacaktır.

Araştırmacı Vaqıf Yusifli de, bu manada Araz’ın “Sêvgi Neğmesi”, “Üç Oğul Anası”, “Men Seni Taparam”, “Araz Axır” adlı kitaplarını, şairin ilk devrine ait eserler olarak zikreder. Ayrıca Yusifli, şairin bu dönemini “arayış devri” olarak nitelendirir. (Yusifli, 1994:24) Yusifli’nin Memmed Araz’ın arayışlar devri içerisinde zikrettiği eserlerden ilki “Sêvgi Neğmesi”, sonuncusu “Araz Axır”dır. Bunlar, 1959-1964 yıllarında neşredilir. Bu bakımdan, şairin edebî şahsiyeti-

tinin ilk devresi için yukarıda verdiğimiz 1952-1964 tarihlerini almak pek yanlış olmayacaktır, kanaatindeyiz.

Memmed Araz'ın yayınlanan ilk eseri "*Sévgi Neğmesi*"dir. Bu eserde sevgi, aşk gibi ferdî hislerin yanında, halkın yaşayışından, sosyal ve içtimâî meselelerden bahsedilir. Kitapta sevgi şiirleri hayli yer tutar. "*İz Sal*", "*Seber-Seber*", "*Keklik*", "*Palud*", "*Sévgi Neğmesi*", "*Şé're Getir*". Bu şiirlerde, hayata dair çok renkli detaylar yakalanır. Ancak, sevgi şiirleri içtimâî ve siyasî plânda yazılmış şiirlere nazaran daha zayıftır. "*Men Telesirem*" şiirindeki, fikir ve hisler, ifade tarzı, edebî imajlar yeni ve orijinaldir. Hatta şair, birçoklarının eski bir şekil olarak gördüğü "*Qoşma*" da bile yeni fikirlere, taze duygulara yelken açabilmiştir. "*Görüşmemiş Dostlar*" şiirinde, Azerbaycan halkının en derin yarası olan "*Güney Azerbaycan*" meselesi anlatılır. Azerbaycan 1828 yılında ikiye bölünerek kuzeyi Ruslar tarafından işgal edilir. Bu mesele ile bağlı olarak bugüne kadar çok tesirli, sanat değeri yüksek binlerce şiir yazılır. Bundan sonra bu mevzuda şiir yazmak hüner işidir. Araz, "*Görüşmemiş Dostlar*"la bu hüneri gösterirken, bir yandan da ferdî hislerini, duygularını, düşüncelerini şiire katmayı da ihmal etmez. Şair, Araz'ın her iki sahilini de içine alan geniş düzlüğü şiirinin ana mekânı olarak seçip, biri o sahilde, diğeri bu sahilde iki çobanın hayatını ve dileklerini kaleme alır. Onlar şahsen görüşmeler de, çok güçlü bağlarla birbirlerine bağlıdır. Şair aynı zamanda bu iki "tip" in şahsında iki dünya görüşünü, yaşayış biçiminde karşılaştırır. Kuzey Azerbaycan'daki sosyalizmin getirdiği nimetlerden bahsederek bu rejimi över.

Şairin ikinci eseri, 1961 yılında yayınlanan "*Üç Oğul Anası*"dır. Kitapta genel olarak; tabiat sevgisi, vatan muhabbeti ve II. Dünya Savaşı'nın halkın üzerinde bıraktığı derin izler ele alınır. Azerbaycan tabiatının en güzel yerlerini çeşitli tabiat levhalarıyla veren şair, bilhassa Lenkeran ve Muğan'ın güzelliklerini kuşlar ve ceylanlarla anlatmaya çalışır. Bu tabiat her zaman en güzel şiirlerin ilham kaynağı olur.

Şairin, kitaba adını veren "*Üç Oğul Anası*" adlı poemi Sovyet Azerbaycan şiirinde savaş aleyhine yazılmış en güzel şiirlerden biridir. Poemin kahramanı Gülsenem kadındır. Üç oğul anasıdır. Eşini çok erken kaybetmiş, çocukları için hem ana, hem baba olmuştur. Gülsenem kadın, boyları çınar gibi, yürekleri sevda dolu, güçlü kuvvetli üç evlat büyütür. Artık bütün hayali oğullarının muradını görmektir.

Nihayet büyük oğlunu evlenir, ancak üç gün geçmeden muharebe başlar. Ana, gözü yaşlı, oğullarını savaşa gönderir. Oğullarının üçü de muharebede büyük kahramanlıklar göstererek şehit olurlar. Gülsenem kadının gelini, kocasıyla ancak üç gün yaşayabilmiş, tam on üç yıl eşinin hasretini çekmiştir. Fakat eşinin "ölüm" haberini aldıktan sonra "*mene de ev, uşaq gerekdir*" diyerek yeniden evlenmiştir. Bu durum köylülerin kendi öz anneleri gibi saydıkları Gülsenem kadını yıkar. Üç oğlunun savaşta şehit olmasını kaldıramaz. Bu dert ona çok ağır gelir ve kısa bir süre sonra ölüme yenik düşer. Üç oğul anası Gülsenem kadın son menziline ancak başkalarının omzunda gider. Bu poemde, üç oğul savaştan dönmeyen bir ana canlandırılırken bir yandan da, kanlı savaşlara karşı nefret, barış ve yaşama sevinci terennümü olunmuştur.

Araz'ın çocukluğu Nahçıvan'ın Şahbuz ilçesine bağlı Nurs köyünde geçer. Burada, bu tür vakalara şahid olan ve bunları bizzat yaşayan bir şair, muharebeye karşı nasıl böyle bir destan vücudunda getirmesin? Bu destan, II. Dünya Harbi sırasında bütün Azerbaycan'ın yaşadığı bir kaderdir. "*Üç Oğul Anası*" adlı poem, yayımlandıktan sonra bütün Azerbaycan'da, özellikle köylerde, ağızdan ağza dolaşır. Yaşlı kadınlar, okumayı bilmeyenler, gençlere okutturur, bu savaş ateşini yakanları nefretle anarlar.

Memmed Araz, 1963 yılında "*Men Seni Tapa-ram*" adlı üçüncü kitabını yayınlar. Bu eserde, komünizm, vatanperverlik, savaşın doğurduğu problemler ve okuyucuya yönelik samimî hisler ve itiraflar yer almaktadır. Araz, hayatın manasını varlığı duymakta ve düşünmekte görür. Araz'a göre yazıp yaratmak bir zahmet işidir. Düşünmek, araştırmak lazımdır. Bu anlayış, onun şiir anlayışının da ipuçlarını verir.

Kitap genel olarak değerlendirildiğinde Araz'ın kendine özgü samimi ve orijinal ifadeleriyle karşılaşılacaktır. Buradaki şiirler daha önceki kitaplarında yayımlanan şiirlerinden daha olgun ve daha samimidir. Araz'ın şiirlerinde gözle görülür bir gelişme hissedilmektedir. Yine bu şiirlerden Araz'ın bir estetik kaygı duymaya başladığı da ortaya çıkmaktadır.

"*Araz Axır*" şairin "*ilk adımlar*" devrine ait son kitaptır. Kitap, "*Araz Axır*", "*Men de İnsan Oldum*" ve "*Üç Oğul Anası*" adlı üç poemden ibarettir.

"*Araz Axır*" poeminde muharebenin dehşetini yaşamış Aras kıyılarından Berlin'e kadar giden genç

bir mühendisin sevgisi ve arzuları anlatılır. Mühendis savaşa giderken geride bıraktığı sevgilisine duyduğu özlemi, gönlündeki kaynayan hicran yaralarına vatan için göğüs gerer. Şairin kahramanı, halkı ve vatani uğruna kendini ateşe atmaktan çekinmeyen cesur, inançlı bir askerdir. Tasvir ettiği kahramanı her türlü zorlukla karşılaştırır. Onu halkların saadeti uğrunda çarpışan bir kurtarıcı olarak, muhabbetle terennüm eder. Poemde halkın barışa olan sadakati, savaşımlara karşı sonsuz nefreti aksettirilir.

“*Men de İnsan Oldum*” poemi, Azerbaycan’ın büyük şairi Sabir’in hatırasına ithaf olunmuştur. İşçi sınıfının Sovyetler Birliği kurulmadan önce verdiği mücadele ile komünizmin ilânından sonra kazandıkları yeni kimlik ve eşitlik anlatılır. Tabii ki, bu yıllar Memmed Araz için kolay geçmemiştir. Bu kitaplarda edebî değeri yüksek şiirlerin yanında, bazı zayıf şiirler de bulunmaktadır.

Ellili yıllarda Bakü’deki şiir çevrelerinde edebî arayışlar hızlanmıştır. Artık “*Sovyet Azerbaycan Edebiyatı*”nı kuran sanatkarların yanında yeni bir nesil yetişir. Önceki kuşaktan çok şey öğrenen bu nesil, yeni arayışların peşinde koşar. 1940’ların sonlarında; B. Vahabzade, N. Xezri, H. Arif, İ. Seferli, E. Kürçaylı gibi şairler bu zorlukla mücadele edebilmişlerdir. 1950’lerin başlarında ise, E. Kerim’in, N. Hesen-zade’nin C. Novruz’un, X. Rıza’nın, F. Sadıq’ın, F. Qoca’nın ilk şiirleri neşredilir. Ancak bunların bir edebî nesil olarak ortaya çıkmaları ancak 1960’lı yıllarda olmuştur. Memmed Araz da işte bu neslin üyelerindedir. Şimdiki edebî ölçülerle Memmed Araz’ın ilk devrine ait şiirler incelendiğinde, elbette gençliğe mahsus çeşitli kusurlar görülecektir.

R. Rıza, Memmed Araz’ın arayış devrini yavaş adımlarla gölgeden aydınlığa çıkan bir adamın yürüyüşüne benzetir. Şiirindeki ana çizgilerin giderek belirginleşmesini de onun çok kitap okumasına ve bazı edebî şahsiyetlerden etkilenmesine bağlar. (Hacıyev, 1985:47) Tofik Hacıyev ise, Araz’ın şiir dili üzerine durur. Köy kökenli olmasına rağmen edebî dili kullanmaya çalıştığını ve bu dönemde yazdığı şiirlerde akıcı bir dil ile güçlü ifadeler yakaladığını söyler. Ancak bu şiirlerde emosional bir yenilik görmez. (Hacıyev, 1985:47)

Elbette bütün bunlar bir genç şair için ilk adımlarıdır ve onda bir takım tesirler bırakacaktır. Ancak, “*Sévgi Neğmesi*” kitabında sonraki yılların en güzel şiirlerinin “selefleri”yle karşılaşırken, “*Nene-*

min Kitabı”nda da bu genç şairin halk edebiyatına, manilere, türkülere, destanlara vurulduğuna şahid oluruz.

“*Üç Oğul Anası*” adlı ikinci kitabındaki şiirler, esasen devrin “heyecanlarını” dile getirir. Eserde yer alan “*Üç Oğul Anası*” adlı poem, edebî çevrelerde de önemli bir tesir uyandırır. Bu kitapta M. Araz’ın poetik adımlarının güçlendiğini görürüz. “*Üç Oğul Anası*” poemi artık yeni bir Memmed Araz’dan haber verir. Poemin başarısı, şairin üç oğul anası olan Gülsenem kadının mihnetlerini, ağrılarını, dertlerini, kendi içinden geçirebilmesindedir. Ayrıca bu poem şairin artık, sanat dilinde konuşmaya başladığını da ortaya koymaktadır. O yıllarda muharebe ağrılarını sinesinde yaşatan anaların derdi, nice şiirlerin, poemlerin mevzusuna çevrilmiştir. Ancak bu mevzu şairin kaleminden geçerek Memmed Araz’a mahsus bir hâl alacaktır. Bir şair için “*kendine mahsusluk*” önemli bir taleptir. Bu talebin imtihanından her sanatkâr geçemez. Kendine mahsusluk, kendinden öncekiler veya sonrakilere ters düşmek anlamında değildir. Eğer böyle olsaydı, bu kendine mahsusluk susuz bir değirmenden farksız olurdu. Şair için buradaki kendine mahsusluk, birazdan ona yeni bir kapıyı açacaktır. (Araz, 1990:7)

Araz’ın “*Üç Oğul Anası*”nda başlayan edebî arayışları, kendine özgü ifade tarzları, “*Men Seni Taparam*”da bir ferdî üslûba dönüşür. Kitaptaki şiirler karıştırıldıkça bu ferdî üslûp gittikçe daha açık çizgilerle ortaya çıkar. Şiirlerinde yeni imajlar, kendine mahsus ifade tarzı görülür. Şair artık, S. Vurgun’un poetik tesir cazibesinden kurtularak, kendine yeni bir yol keşfetme uğrunda büyük adımlar atmaktadır.

M. Araz’ın 1961 yılında, okuyucularına hitaben yazdığı “*Bir Oxucuya Mektup*” şiirinde bir mısra vardır ki, onu görmezlikten gelmek doğru olmaz: “*Meni şiirimde gez bir insan kimi.*” Bu mısra, şair Memmed Araz’ın gelişimini müjdelere niteliktedir. İleride gerçekten de M. Araz’ı zor yıllar beklemektedir. Onun şiirlerinde yeni, yalnız kendine özgü lirik boyalar, renkler görünür. “*Cemiyetten tabiata, tabiatdan cemiyete bakan*” şair duygusu kök salar. Bazı şiirleri ile edebî tartışmaların hedefi olur, ilk defa tenkidin acısını tadar. Ama yolundan dönmez.

Bu arada Memmed Araz’ı etkileyen, onun edebî şahsiyetinin oluşmasında az çok etkili olan şahsiyetlerden bahsetmek yerinde olacaktır. Mem-

med Araz, çocukluk yıllarından başlayarak Samed Vurğun'dan çok derin bir şekilde etkilenir. İlk şiir denemesini de, daha dokuz yaşında iken S. Vurğun'un "*Dilican Deresi*" adlı şiirinden etkilenerek yazar. Ne yazık ki, bu şiir şimdi elimizde yoktur. Araz, üniversite tahsili için Bakü'ye geldikten sonra S. Vurğun'la tanışma imkânı bulur. Bu ilk tanışmadan sonra Araz, S. Vurğun'un edebî sohbetlerine devam etmeye başlar. Bu durum, 1955 yılında S. Vurğun'un hastalanmasına kadar devam eder. Araz'daki S. Vurğun sevgisi, yıllar sonra onun "*S. Vurğun Şiirleri Silsilesi*"ni yazmasına sebep olacaktır.

Bu arada Memmed Araz, üniversitede faaliyet gösteren "*Edebiyat Derneği*"ne kaydolur. Bu dernek onun edebî şahsiyetine önemli bir katkı sağlar. Burada, başta derneğin başkanı İsmail Şıxlı olmak üzere, devrin önemli şair ve yazarlarıyla tanışır. İsmayıl Şıxlı, Eli Veliyév, Mirze İbrahimov, Enver Elibeyli, Süleyman Rehimov, Nebi Xezri, Osman Sarıvelli, Süleyman Rüstem, İslam Seferli, Méhdi Hüséyn, Resul Rıza ve Eli Kerim gibi sanatkarlarla yakın ilişkiler kurar. Bu isimler arasında, bilhassa, İsmayıl Şıxlı, Eli Veliyév, Mirze İbrahimov, Enver Elibeyli, Süleyman Rehimov, Nebi Xezri, Osman Sarıvelli ve Süleyman Rüstem'in onunla yakından ilgilendikleri bilinmektedir. Ayrıca Serdar Esed ve Sabir Ehedov gibi genç isimlerle beraber olma fırsatı da bulur. Bu genç şairler, aralarında düzenledikleri edebiyat ve şiir sohbetlerinde hem kendi şiirlerini okur hem de okunan şiirler üzerinde derin tartışmalara girerler.

Memmed Araz, 1959 yılında Moskova'daki edebiyat kursunda yeni bir edebî çevre ile karşılaşır. Bu kurstan döndükten sonra Araz'ın şiirlerinde önemli bir gelişme olduğu görülür. Araz, bu kurs sırasında çağdaş Rus edebiyatından özellikle, A. Tvardovski, Y. Yévtuşénko ve Türk halkları edebiyatından Q. Quliyév'i okuduğunu ve onları çok beğendiğini söyler. (Yusifli, 1983:10)

Memmed Araz, ayrıca, klâsik Azerbaycan şairlerinden Nizamî ve Fuzûlî'yi sever. Bilhassa, Nizamî'den çok etkilendiğini belirtir. Onun "*İskendernâme*"sini çok beğenir. Fuzûlî'nin "*Gördüm*" redifli şiiri de onu etkileyen şiirler arasındadır. (Eziz, 1992:4) V. Behmenli, Araz'ın Dünya edebiyatından Victor Hugo'nun "*Sefiller*"ini de çok beğendiğini belirtir. (Behmenli, 1993:4)

b. Olgunluk Devri (1966-2004)

Memmed Araz'ın şahsiyetini ve özellikle sanatını etkileyen çeşitli unsurlar vardır. Bunlar arasında: II. Dünya Harbi, Kruşçév'in başa gelmesiyle başlayan yumuşama ve beraatlar, Araz'ın Moskova'daki edebiyat kursuna katılması, burada Söhrab Tahir'la tanışması ve nihayet 1960'lı yıllarda Azerbaycan şiirinde ortaya çıkan yeni merhale hareketi sayılabilir. Bunların bir kısmı şairin olgunluk devresindeki sanat hayatında da etkili olmuştur. Bu çerçevede Araz'ın olgunluk devri de, Yeni Merhale ve Muasır Edebiyat olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

1) *Yeni Merhale Dönemi*: XX. asrın başlarında, bilimin ve sanayinin gelişmesine paralel olarak, insanın da maddeye olan bağımlılığı artar. Buna karşılık insan gönlü de giderek güdükleşir ve ezilir. Gönlün maddeye yenik düşmesi, insanın içyapısındaki bütün dengeleri sarsar. Bu durum, bugün insanlık âleminin yaşadığı huzursuzluğun ve tedirginliğin en büyük sebebi olarak da gösterilir. Nitekim bu huzursuzluk II. Dünya Harbi'yle doruk noktasına ulaşır. Savaşın sona ermesinde meydana gelen değişiklik, merkezi Avrupa olmak üzere bütün dünyaya yayılmaya başlar. Bir süre sonra da edebiyatta gerçek aksini bulur.

Azerbaycan'da 1960'larda meydana gelen Yeni Merhale hareketi, işte böyle bir sürecin sonucudur. Bu sürecin Azerbaycan'da ancak 1960'ların ortalarında kuvvet bulması, Rus edebiyatı vasıtasıyla takip edilmesine ve Azerbaycan'da meydana gelen diğer bir takım gelişmelere bağlanabilir.

Ancak Yeni Merhale hareketini sadece böyle bir sürece bağlamak yanlış olur. Buna aşağıda bahseddiğimiz diğer gelişmeleri de ilâve etmeliyiz. Bunları kısaca gözden geçirelim:

1. Özellikle II. Dünya Harbi'yle toplumda başlayan değişim kısa bir süre sonra edebiyata yansımaya başlar. Önceleri, savaşa çağrıştıran şiirleriyle başlayan bu tutum, bir zaman sonra bilhassa savaşa iştirak eden genç şairler tarafından cephedeki sıcak ortamın tasvirleriyle devam eder. Bu tasvirler oldukça gerçekçi ve realisttir. Savaşın etkileri azaldıkça edebiyattaki sıcak savaş teması da yerini, savaşın geride bıraktığı izleri tasvir eden ürünlere bırakır.

2. II. Dünya Harbi'nde Sovyet Ordusu'nun İran'a girmesi, ikiye bölünmüş Azerbaycan'ın temsilcileri arasında yeni bir ilişkinin doğmasına sebep

olur. Bu doğrudan doğruya temas millî şuurun uyanmasına ve böylece Azerî Edebiyatında günümüze kadar sürüp gelen millî bir cereyanın doğmasına da yardımcı olur. Azerbaycan'ın birliğini, bağımsızlığını, yükselmesini terennüm etmek, bu cereyanın ana hususiyetlerindedir.

3. Kruşçév döneminde başlayan yumuşama, farklı fikirlerin ortaya çıkmasına fırsat verir. Daha önce yasaklanan bazı siyasi ve edebî şahsiyetlere beaetler verilerek iade-i itibarları sağlanır. A.Cavad, M.Müşfiq, H.Cavid gibi Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinin eserleri yayınlanmaya başlar. Bu kişiler, 1937 yılında milliyetçi diye suçlanarak ya sürgüne gönderilir ya da öldürülür. Bu isimlere ait kitapların yeniden yayınlanması Azerbaycan şiirine yenilik ve canlılık katarken bir yandan da muhteva olarak millî ananeye dönüşü güçlendirir.

4. Kruşçév'le başlayan yumuşama eğilimlerinden sonra, 1960'ların başında, Rusya'da başlayan demokratik fikir hareketleri, edebiyatta beşeri duyguların ön plâna çıkmasını sağlar. Bu da Memmed Araz'ın ifadesiyle "*vicdan edebiyatı*"nın doğmasına yardımcı olur.

5. Bu yıllarda Azerbaycan şiirinde yeni bir nesil yetişmeye başlar. Bunların bir kısmı 1960'lı yılların ortalarında ferdî üslûplarını oluşturmayı başarmışlardır. Bu dönemde ferdî üslûplarını oluşturanlardan biri de Memmed Araz'dır. (Okumuş, 2009:167-169)

Bu yeni nesil, II. Dünya Savaşı'nı çok genç yaşlarında yaşamış olan sanatçılardır. Dolayısıyla savaş, bu nesli erken olgunlaştırmış ve 1960'lı yıllardaki edebî faaliyetlerinde bile büyük ölçüde etkili olur. Bazı istisnalar dışında bu devir sanatkârlarının eserlerinde savaş artık geride kalmıştır. Bütün dikkat savaştan sonraki içtimaî problemlere, köy ve şehirlerdeki çalışma hayatına, emekçilerin maddî, manevî dünyasına yönelmiştir. (Akpınar, 1994:78)

Bütün bunlardan sonra "*Yeni Merhale Hareketi*"ne bir göz atalım: 1960'lı yıllar Azerî edebiyatında yeni bir devrin başlangıcıdır. Edebiyatta ortaya çıkan yeni insan anlayışı dolayısıyla, insan daha realist bir biçimde ele alınmaya çalışılırken, yeni teknikler ve anlatım yolları da denenmeye başlar. Bu kuşak, II. Dünya Savaşı'nı görmüş, iyi öğrenimli, iyi derecede Rusça bilen ve bu sayede Batı edebiyatına vakıf gençlerden oluşur.

Edebiyatın hayatla alakası güçlenir ve önceki devirlerle mukayese edilmeyecek derecede değişir. Önceki devrin geleneksel taleplerinden uzaklaşarak, yeni mazmun ve ideal etrafında ilerlemeye başlar. İnsan anlayışında ve en önemlisi şiirin poetikasında meydana gelen değişiklikler son derece önemlidir. Bu devirde ortaya çıkan eserler, mazmunu, ideal çerçevesi, kahramanların karakteri ve kendine mahsus özellikleriyle önceki devirlerden ciddi şekilde ayrılırlar. Edebiyatın hayata ve insana münasebeti değişir. Kahramanlar daha gerçekçi ve eleştirel mevkilerden konuşmaya başlarlar. Bu durum, cemiyetin günlük hayatında meydana gelen değişmeyi de haber verir. Bu değişim zamanla güçlenerek bütün hayatı sarar.

Azerbaycan'da hüküm süren totaliter rejimin giderek etkisinin azalması edebiyatta bedî düşünce, analitik ruh ve hakikat hissini de güçlendirir. Cemiyetteki sosyal değişikliklerin ve yeni hümanist düşüncelerin tesiriyle de edebiyatta lirik-psikolojik bir üslûp arayışı ortaya çıkar. İnsanın şahsiyetini, dahili "*ben*"ini tahlil etmek arzusu edebiyatın yeni vazifesi olarak gösterilir. Edebiyatın ana mevzuü olarak: İnsan, onun manevî güzelliği ve samimiliği ağırlık kazanmaya başlar. Poetik fikirde *R.Rıza* ile başlayan yenilik ve felsefî derinlik anlayışı, B.Vahabzade, N.Xezri, Qabil, B.Azeroğlu, C.Novruz, E.Kürçaylı, E.Kerim ve Memmed Araz gibi şairlerin şiirlerinde muhtelif üslûplarda daha da güçlenerek gelişir. Sanatkârların asıl amacı edebiyatın mevzularını ve hayatın çerçevesini genişletmektir. Edebiyatta gerçek karakterlerin ortaya çıkması insan tiplerinin olgunlaşmasını da beraberinde getirir. Bu arayışların olumlu netice vermesi, ancak insanın ve hayatın yeniden keşfedilmesinden geçmektedir.

1960'lı yıllarda edebiyatta başlayan bu yenilik ve gelişmeler, 1970'lerde de devam ederek derinleşir. 1970'lerin başında Azerbaycan şiiri tematik açıdan üç istikamette gelişmeye başlar. Bir taraftan millî mevzular ele alınırken, diğer taraftan Sovyet cemiyetinin hayatından ve umum beşer mevzularından bahseden eserler kaleme alınır. Millî mevzular olarak da Azerbaycan hayatı ve tarihi, edebiyatçıların dikkatini çeker. (Ceferov, 1975:125)

Geniş anlamda şiir, dünya işlerine, milletlerarası hayat hadiselerine, halkların ve milletlerin ve insanın yani ferdin talihine yönelir. 1970'li yıllar, Azerbaycan şiirinde, estetik şekil ve ferdî üslûp açısından 1950'den sonra başlayan yeniliklerin olgunluğa, zenginliğe ulaştığı devirdir. Şairler; "*épik*", "*liro-épik*",

"poém", "sujétli şiir", "siyasî-felsefî lirika", "ballada", "qoşma", "rubat", "sonét", "miniatur", "temsîl" gibi tarz ve nev'ilerden istifade ederek, hem klâsik şiirin, hem de serbest şiirin formlarını kullanmışlardır. (Ceferov, 1975:130) Sovyet döneminde Azerbaycan şiir medeniyeti Klâsik ve serbest şiir formlarında zenginleşir. Ayrıca "polimétrik forma"larla [kafiyesiz-çok vezinli] yazılan güzel sanat numuneleri çoğalır. Klâsik formlar kullananlara "ananeciler", serbest formları kullananlar da "yéniciler" olarak adlandırılır. Bu dönemde her iki grup arasında zaman zaman ateşli tartışmalar yaşanır.

1970'li yılların imajlar sisteminde de bir yenilik ve canlılık görülür. Edebî tasvir vasıtaları, bedîî düşünce, fikir ve ideallerin ifadesi açısından yeni mecazlar kullanılmıştır. Bu manada: Deniz, Hazar, Aras, yılın bölümleri, dağlar bir mecaz ve tasvir vasıtası olarak sık sık kullanılır. (Ceferov, 1975:133) Bu arada 1960'larda başlayan halk diline, ananelere, folklorla yönelik süratle devam eder. 1970'li yıllarda "entelektüel şiir" ve "fikir şiiri" alanında da bir hareketlilik göze çarpar. Poetik isti'dada, ilmî-felsefî anlayışla, edebî olgunluğun birleştirilmesi vazifesi yüklenir. "İlhama gelmek" yerine "düşünmek, fikir etmek" anlayışı güç kazanır. Poetik isti'dadın, asrın hayat hadiselerine ve insanın manevî âlemine eğilmesi zarurî görülür. Şair bu manada, sosyolog, psikolog, mütefekkir ve nihayet içtimaî yükseliş uğruna mücadele eden bir hadim [hizmetçi] olmalıdır. Netice olarak diyebiliriz ki, 1960-70'li yıllar Azerbaycan Sovyet edebiyatı cemiyetin manevî, psikolojik hayatını daha derinden ve geniş aksettiren bir edebiyat olmuştur.

1960 neslini birleştiren en önemli özellik, şiirde ferdî hisleri güçlendirerek büyük sosyal heyecanları "lirik kahraman"ın his ve fikir süzgecinden geçirerek takdim etmek, emosional [etkili/heyecanlı] zenginlik ve entelektüelliktir. Onların şiirinde yeni şekil ve ifade vasıtaları bakımından sürekli bir arayış görülmektedir. Hece vezni ile beraber serbest şiire de müracaatları bu durumu tasdik etmektedir. 1960'ların edebî nesli, edebiyatın esas vazifesinin insanı anlatmak olduğunu kabul eder. Bu amaçla insana daha dikkatle yaklaşır, onların günlük hayatlarından ziyade şahsiyetlerini, maneviyatlarını ele almayı ve tahlil etmeyi amaçlar. Onlar artık Sovyet gerçekliğini tasvir etmez, onu ciddi bedîî muhâkemenin mevzuu hâline getirirler. İnsanın manevî ve sosyal ağrılarını, ıstıraplarını anlatır ve bunlardan yeni kahramanlar çıkarırlar. Bu eserlerde, hayatın müspet taraflarını incelemekten çok, hayat hakikatlerini

bütün çıplaklığıyla göstermek, bu hakikatleri insanın psikolojisinden geçirerek tahlil etmek amacı vardır. Bu bakımdan bu tür eserler aynı zamanda tenkit mahiyeti de taşır. Türk Dünyasında bilhassa Cengiz Aytmatovla başlayan bu yaklaşım Azerbaycan Edebiyatında da E. Kerim, Anar, Elçin, E. Eylisli, S. Ehmédov, İ. Hüseyinov gibi yazar ve şairler tarafından destek görülür.

Memmed Araz böyle bir ortamda edebî faaliyetlerine devam etmektedir. Bir taraftan matbuatda çeşitli görevlerde çalışıyor, bir taraftan da yeni şiirler yazmakla meşgul olur. Memmed Araz, "Yeni Merhale Hareketi" ile birlikte, artık ferdî üslûbunu oluşturmuş, kendine yeni bir yol çizmiştir. Araz'ın ferdî üslûbunu oluşturmasına yukarıda saydığımız sebeplerin yanında bazı şahsî olaylar da yardımcı olmuştur. Bu bakımdan, Araz'ın ilk adımları sırasında bahsettiğimiz Edebiyat Derneği'nin ve bu sıralarda E. Elibeyli, N. Xezri, O. Sarıvelli ve S. Rüstem gibi önceki neslin kendisiyle yakından ilgilenmesinin, yani onların rahle-i tedrisinden geçmesinin rolü büyüktür. Memmed Araz'ın sanat hayatında en büyük tesiri, onun 1959 yılında Moskovadaki edebiyat kursuna katılmasında aramak lazımdır. Moskovadaki bu kursun etkileri, 1960'ların başından itibaren görülmeye başlar. Burada yeni edebî çevrelerle beraber olur, Batı Edebiyatını da tanıma fırsatı bulur. Bilhassa S. Tahirle olan dostluğu onun Cenubî Azerbaycan şiirlerine olumlu bir katkı sağlamıştır. Zaten Araz'ın şiir ve şairle ilgili görüşleri de bu kurstan sonraya rastlamaktadır.

Bunların dışında önemli bir hususu daha belirtmekte yarar var. Bu husus, 1960'ların sonunda hızlanan "tercümeçilik" faaliyetiyle bağlıdır. Bu yıllarda, Garp ve Şark klâsiklerinden oldukça değerli eserler çevrilerek edebiyat dünyasına sunulur. Bu durum daha sonraki yıllarda edebiyata yeni ilgi alanlarını gündeme getirecektir. Memmed Araz'ın Rusça, Gürcüce ve Ermenice gibi çeşitli dillerden yaptığı tercümelemler de bu yıllara rastlamaktadır. Memmed Araz'ın da içinde bulunduğu tercüme faaliyetlerinin de şiirine büyük katkı sağladığı açıktır.

Bütün bunlardan sonra Memmed Araz'ın "ilk adımlar" sonunda oluşturduğu ferdî üslûbunu ve Memmed Araz çizgisini nasıl geliştirdiğini ve kuvvetlendirdiğini izah etmeye çalışalım.

Memmed Araz'ın edebî şahsiyetinin ikinci dönemini "Anamdan Yadigâr Neğmeler" (1966) kita-

biyla başlatmak mümkündür. Ancak Araz, asıl dönüşünü “*Ömür Kârvanı*” (1967) ile yapar. “*Anamdan Yedigâr Neğmeler*” şairin şahsî ve aile hayatına dair ipuçlarıyla doludur. Çocukluğuna dair hatıralar, aile büyükleri ve çevresindeki dostlarından bahseder. Eserde yeni olan 1960’lı yıllarda başlayan yeni insan anlayışını benimseyerek yazdığı şiirleridir. Bu şiirlerde insana olan inanç ve samimiyetten bahsedilirken, bir yandan da insan yüceltilir. Diğer yandan bu anlayış, onun tabiat şiirlerine de tesir eder. Şair tabiatla insanı birbirine yaklaştırarak, emeğin gücündeki sevgiyi ortaya çıkarmaya çalışır. Böylece şair, tabiatla insan arasındaki ilişkiyi “emek” kavramında birleştirir. Emek, insanın iç güzelliğini temsil eder. Bazı şiirlerinde emek insanının edebî tipini yaratır: Şairin kahramanı, şan-şöhret peşinde koşmayan, hayatın asıl manasını emeğinin gücünde gören insandır. O, denizin derinliklerinden petrol çıkarır, tezgâh arkasında ter döker, tahlil eker, bağ biçer. Memmed Araz, bu manadaki şiirlerinde “kimlerinse şöhretinden nârazılığını” değil, umumiyetle şöhretin ve gereksiz “te’rif”in şairlere, kalem sahiplerine olumsuz bir tesir bırakacağından bahseder. Bir gün kendisinin de bu te’rif [övgü] ve şöhrete kapılırsa akibetinin korkunç olacağına işaret eder. (Okumuş, 2009:175-176)

“*Görüşler, Vidalar*” başlığı altında toplanan şiirlerinin cevherini, umumî ruhunu sevgi ve muhabbet hisleri teşkil eder. Azerbaycan şiirinde “*insan mevzuî*” olarak ele alınan bu mesele, felsefî bir libasa büründürülür. Sevgi hissi hayata, emeğe muhabbet şiiri fonunda canlandırılır. Bu duygu sonraki şiirlerinde de sık sık tekrarlanacaktır. Her tekrarlanışta, ana muhabbetine, anasını kaybeden insanların duygusuna yeni poetik imajlar katacaktır.

“Dağlara qar düşdü... Bilirem bu dem
Anamın qebri de qar altındadır,
Nêçe démediyi efsane, nağıl,
Onun sinesinde – qar altındadır.
Nêçe oxunmamış bayatı, ağı,
Donup sinesinde – qar altındadır.”

[İ.B., s.69]

Bu bakımdan “*Dağlara Qar Düşdü*” şiiri, artık, 1970’li yılların felsefî şiiri ile hayli yakınlaşacaktır. Bundan sonra Araz’ın şiirlerinde ana kederi genel bir mana taşımaya başlar ve İ. Şıxlı’nın da belirttiği gibi “*dünya kederi adlı bir abval-i rubiyye seviyesine*” ulaşır. Burada, Araz’ın şiirlerindeki yenilik

ve canlılık hemen dikkati çeker. Dili kullanmada son derece başarılıdır. Şair, halk dilinin zengin hazinesinden, edebî ifade vasıtalarından son derece ustalıkla istifade ederken, kendine has bir imaj sistemi de yaratır. Bu bakımdan, Araz’ın şiirlerini tahlil ederken, zaman zaman “*mantık dili*”nin zorlandığına da şahit oluruz.

“*Ömür Kârvanı*”, Memmed Araz’ın bir şair olarak artık ayağını yere sağlam olarak bastığını gösterir. Bu kitap, Azerbaycan edebî çevrelerinde Memmed Araz’ın poetik manifestosu olarak kabul edilir. Kitapta yer alan şiirlerin büyük bir kısmı, şairin şiir ve sanat hakkındaki fikirlerini içermektedir. Burada sanatkâr ve zaman problemi muhtelif açılardan ele alınır. Ayrıca kitabın ilk bölümünün “*Poeziya, Poeziya...*” başlığını taşıması da dikkate değerdir. Bu bölümdeki şiirlerin neredeyse tamamı şiir ve sanatla ilgilidir. Araz, sanatı insanlığa hizmet vasıtası olarak görür. Bu bakımdan sanatçıyı bazen bir hekime, bazen bir bahçivana, bazen de bir ustaya benzetir. Şair, bunlar kadar topluma hizmet eden insandır. Şair bir anne gibidir. Anne, çocuğunu karnında nasıl besleyip büyütüyorsa, o da poetik fikrin tohumunu kendi kalbinde besleyip büyütür. En sonunda da okuyucusuna takdim eder. Memmed Araz’a göre şair, vatanın ve halkın dert çekenini, onun konuşan dilidir. Şairin en az konuştuğu günler, en çok konuştuğu günlerdir. Onun masası marten sobası, elleri fehle elidir. Ancak şairin sesi zamanın sesi ile birleşmeyince, şair ömrü vatanın talihine, halk maneviyatına karışmayınca, asrın söz katlarından defineler çıkarmak kudretine erişmeyince, hayat onun için faciaya çevrilir. Şairlerin sesinde ışık suratı vardır. Onlar sevgi ve dostluk cazibesinin çekim merkezleridir. Memmed Araz sadece bu sanat idealinden şairi, asrın, zamanın en yüce insanı gibi takdir eder ve asrın gerisinde kalan şairi de “*E grubunda*” oynamakla itham eder. (Yusifli, 1994:28)

Bu arada Memmed Araz’ın “*Ömür Kârvanı*”nda üç ayrı üslûp anlayışı benimsediği anlaşılmaktadır. Tarihî ve siyasî şiirlerinde epik-lirik, sosyal ve içtîmâî şiirlerinde lirik-publisistik ve sanat, edebiyat ve tabiatla ilgili şiirlerinde lirik-felsefî üslûpları kullanır. Bu üslûplar aynı zamanda yukarıda da belirtildiği üzere 1960-1970’li yıllarda en çok rağbet gören üslûplardır. Araz bu bakımdan büyük bir olgunluğa ve zenginliğe de ulaşmayı başarmıştır. Onun 1980’den sonra lirik-felsefî bir tarza yönelmesinin temeli de burada yatmaktadır.

Bu kitapta dikkati çeken meselelerden biri de, şair "ben"ine olan yeni yaklaşımıdır. Araz'ın, şair "ben"ini göğe kaldırarak, neredeyse onu "vatan" imajıyla birleştiren geleneğin moda olduğu bir dönemde, kendi "ben"ini hesaba çekip, suçlayan, hatta karalayan tarzındaki şiirleri farklı bir anlayışı da beraberinde getirmektedir.

1950'li yılların sonlarından başlayarak Azerbaycan edebiyatında ortaya çıkan değişiklikler bu sahaya ilgi duyanların malumudur. Bu değişiklikler içerisinde, özellikle şiirde devrin şartlarına da bağlı olarak meydana gelen süreç dikkat çekicidir. Burada edebî tenkiddeki boşluğa dikkat çekilirken, bir yandan da şiirde ortaya çıkan yeni anlayışlardan bahsedilmektedir.

Aras mevzuû, Memmed Araz'ın sanatkârlığında her zaman tazeliğini korumuştur. "Araz Üste Çınar Gördüm", "Araz'ın Işıqları" şiirlerinde o aynı meseleye dokunmuştur. "Araz'ın Işıqları"nda, Aras, ışık yüklü bir deveye benzetilir.

"Deyirem ki, deve qardaş
Bax burada xıxlanacaq,
Bax bu düzde yatacaşan.
Öz yükünü bax burada atacaşan
Nur tayları
bu derede sökülecek.
Burda işiq deyirmanı tikilecek.
Sahillerin qaranlığı
yuyunacaq,
elenecek,
üyünecek."

[İ.B., s.63]

Burada, Aras'ın üstünde kurulacak enerji santralinin ışıkları insanlara müjdelendir. Bu ışıklarla Azerbaycan ışıltılı aydınlanacak, nurlandırılacaktır. Ancak Aras'ın öte yanındaki kardeşlerinin bu ışığa kavuşamaması onu derinden üzer. İki ülke arasındaki sınır telleri şairin vatanperverlik hislerini uyandırır ve tellerin öte yanına duyduğu derin hasret yüreğini kavurur. "Araz Yadıma Düşüb", "Men Araz Şairiyem", "Araz'ın Işıqları", "Araz Üste Çınar Gördüm" ve "Oxuyan Tebriz" şiirlerinde de yine Aras mevzuû dile getirilir. Bu şiirlerde şair Cenubî Azerbaycan'da yaşayan soydaşlarına duyduğu derin hasreti dile getirir. Bu şiirlerde his, fikir ve düşüncelerin bütünü "Aras"

imajında düğümlenir. Araz, onun en yakın dostu ve arkadaşıdır. Şair onunla dertleşir, içini ona açar. Bir gün Araz'ın sularından elde edilen elektrik enerjisinin karşı sahili de aydınlatacağını söyler. O günün gelmesi için dua eder. Ayrıca herkesin, olur olmaz, bu mevzuda şiir yazmasını eleştirir.

"Atamın Kitabı" (1974) eserinde emekçilerin çektikleri zahmet, insan gururu ve vatandaşlık mevzularındaki şiirleri yer almaktadır. Özellikle Bakû'daki işçilerin, Hazar Denizinin üzerinde kurulan petrol platformunda çalışanların problemlerini dile getirir ve onların hayatlarından kesitler sunar.

Araz bütün bu şiirlerinde, sanki zamanı kucaklayan, ona hükmeden güçlü bir irade gibi ya da başka bir deyişle "zamanın oğlu" gibi ortaya çıkar. İnsanı, onun yaşamak ve yaşatmak gücünü müdafaaya kalkışır. Şair dünyayı güzelleştiren "emeği" saadet ve huzurun kaynağı gibi görür.

Kitapta ihtirash muhabbet şiirleri ve çocuklara yönelik parçalar da vardır. Muhabbet şiirleri, ferdi olduğu kadar da içtimaidir. Burada tasvir olunan güzel, birçok hâlde Azerbaycan toprağının namus, gayret timsali gibi terennüm olunur. Onun temiz, saf muhabbeti bütün Azerbaycan coğrafyasına yayılır. Şair, sosyal ve içtimâî meseleleri işlerken bu problemlerin halline çalışır, meseleye hem bir şair, hem de bir vatandaş olarak yaklaşır. Başarılı olmak için de kendine has bazı ifade vasıtaları, deyimler, halk söyleyişleri, teşbihler, benzetmeler ve mukayeseler kullanır. Bunda da son derece başarılıdır. Çünkü kullandığı malzeme hayatın içinden alınmıştır. İnsanların duygu, düşünce ve hisleri, maişet problemleri, yaşama arzuları ile bağlıdır.

"Atamın Kitabı" adlı poeminde ise, ömrü boyunca toprağa bağlı, çiftçilikle uğraşan yaşlı bir insanın hayatından poetik levhalar sunulur. Aslında bu poemın kahramanı şairin babasıdır. Şair bazı mülâkatlarında da belirttiği gibi, babasında görüp hayran kaldığı bir takım özellikleri bu poemde kaleme almıştır.

"Anamdan Yadigâr Neğmeler" kitabından başlayarak Memmed Araz'ın bir şair olarak poetik ustalığının da arttığını hissetmek zor değildir. Bu şiirlerde içten gelen derin ve samimi hislerle karşılaşırız. Bunun yanında keder, acı ve ağrı gibi motiflerin tasvirlerinde ferdi yaklaşımlarla beraber, umumî hislere de rastlamak mümkündür. Memmed Araz bu noktaya, sözü kullanmadaki ustalığı ve oluşturduğu imaj dünyasıyla ulaşmıştır.

2) *Muasır Edebiyat Dönemi*: Memmed Araz, muasır edebiyat döneminde olgunluk devrinin zirvesine ulaşır. Şairin 1970'li yıllarda yazmaya başladığı felsefi derinliğe haiz şiirleri, artık dünya, zaman ve insan kavramları üzerinde olgunlaşmaya başlar. Bunda şairin, sanatın bütün imkânlarından istifade etme ustalığına erişmiş olmasıyla beraber devrin edebiyat anlayışının da etkisi olduğu söylenebilir.

Bu açıdan, 1980'li yıllarda ortaya çıkan "*Muasır Edebiyat*" anlayışına kısaca bir göz atmakta fayda görüyoruz. Bunun, Memmed Araz'ın şiirlerindeki yeniliklerin daha kolay anlaşılmasında yardımcı olacağı kanaatindeyiz. 1980'li yılların sonlarında ortaya çıkan muasır edebiyat anlayışı, aslında 60'larda başlayan "*yeni merbale*"nin bir devamıdır. 1980'lerin başında edebiyatın bütün sahalarında ahlâkî ve manevî mevzulara karşı olan yazıcı merakı henüz hızını devam ettirirken, Sovyet coğrafyası genelinde 70'lerin sonundan itibaren "*bedîî fikirde*" ortaya çıkan belirli değişiklikler, üslûp arayışları da hissolunmaya başlar. Özellikle C. Aytmatov'un "*Gün Uzar Yüzyıl Olur*" romanı bu arayışın ilk örneği olur. Bundan evvelki "*Beyaz Gemi*" romanında olduğu gibi C. Aytmatov, muasır gerçekliği insan hayatının en köklü problemi gibi ortaya koyar ve onu halletmeye çalışır. Aytmatov, romanında tarihin insan hayatındaki önemi ve rolüne dokunarak, meşhur "*Mankurt*" mevzuunu işler. Bu durum, çok milletli SSCB'de aksini erken bulur. Azerbaycan Edebiyatında da "*Xudaferin Körpüsü*" (F. Kerimzâde), "*Sıyrılmış Qılinc*" (C. Bergüşad), "*Mahmud ve Meryem*" (Elçin), "*Xaqani*" (M. İsmaylov), "*Bakı-1501*" (E. Ceferzade) gibi eserler yayınlanmaya başlar. Bu romanlarda tarihî hadiseler ve şahsiyetler tarih adına değil, muasırlığı kavramak amacıyla tasvir olunur. Nesirde de muasır insanın hayatı, manevî değerler ışığında tasvir edilir. İ. Hüséynov'un "*Êşq Delisi*" (1984) romanı bu açıdan son derece önemlidir. (Nebiyév ve Salmanov, 1996:301) İnsanın manevî hayatına eğilim şiirde de çok açık bir şekilde görülmektedir. B. Vahabzâde'nin "*Bir Geminin Sernişinleriyik*", N. Xezri'nin "*Esre Ê'tiraf*" kitapları felsefi şiir sahasındaki arayışları başarıyla devam ettirirken, asrın ve hayatın köklü problemlerini duyan bir şair şahsiyeti yaratılır. N. Hesenzâde "*Kimin Sual Var?*" poeminde insanın manevî mevkiini epik plânda işler. V. İbrahim "*Yér Mehebbeti*", İ. İsmaylzâde "*Bir Ses Gelir Üstümüze*" poemlerinde insanlığın tarihini ele alır. Edebiyatın bu yeni eğilimleri bakımından "*Ağ Deve*", "*Ölüm Hökmü*" (Elçin), "*Sonsuzluq*" (S. Azeri), "*O Uzaq Géce*" (N. Xezri), "*Günah Duası*"

(M. Süléymanlı), "*Dünyanın Qopduğu Yér*" (Ç. Elekberzade) gibi roman ve povestler ile; "*Karvan*" (B. Bayramov), "*Şeyx Xiyabani*" (İ. Efendiyév), "*Torpağa Sancılan Qılinc*" (N. Xezri), "*Çaldıran Döyüşü*" (F. Kerimzâde) gibi tarihî mevzularda yazılmış eserlerde halkın talihî, muasırlık problemi ışığında yeni bir anlayış ve tefekkürle değerlendirilmektedir. (Nebiyév ve Salmanov, 1996:306)

XXVII. Sovyet İKP Kurultayı'nın "*demokratikleşme*" sürecinin yolunu açması, ülkede yeni bir düşüncenin şekillenmesine ve ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Cemiyetin dünya görüşünde değişiklikler oluşur. Ardından muhalif düşünceler ve kuvvetler ortaya çıkar. Bu eğilim yavaş yavaş Marksist-Leninci dünya görüşünü derinden sarsar. Böylelikle cemiyette insanî değerlere üstünlük verilmeye başlanır. (Nebiyév ve Salmanov, 1996:304-305) Bu nisbî demokratik tutum sayesinde eski Sovyet cemiyeti, tarihi ve kültürü yeniden ele alınarak karanlıkta kalan yönleri gün ışığına çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu durum, nihayet Sovyet sisteminin tenkidi seviyesine ulaşır. Bu "*açıklık ve yeniden yapılanma*" hareketi Sovyetlere bağlı müstakil cumhuriyetlerin "*millî bağımsızlık*" şuurunu yeniden diriltir ve gelişmesini hızlandırır. Bu uğurda halk hareketleri başlar. Bu durum Sovyetler Birliği'nin dağılması ve buralarda yeni bağımsız millî devletlerin kurulmasıyla neticelenir.

Ülkede ortaya çıkan sosyal, siyasî ve medenî inkılâplar öteden beri edebiyatı etkileyen en önemli hadiselerin başında gelmiştir. Edebiyat, cemiyeti manevî açıdan yeni tefekküre hazırlarken, bir yandan da insanın yeni manevî simasının doğmasında da müstesna rol oynamıştır. 1990'ların başından itibaren Azerbaycan edebiyatı, "*Millî Müstakillik*" uğrunda verilen bir mücadelenin edebiyatıdır. 1990'lı yıllarda edebiyat, gelişen millî şuur sayesinde "*sosyalist gerçekçiliğin*" prensiplerinden kurtularak, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu sosyal gerçeklere el koymayı başarmıştır. B. Vahabzade'nin "*Şebidler*", N. Xezri'nin "*Salatın*" poemleri, E. Eylisli'nin "*Yemen*" povesti ve bir çok şairin "*Kanlı Yanvar*" ve "*Karabağ*" hadiseleri mevzuunda yazdıkları şiirler son derece önemlidir. X.Rıza'nın "*Davam Êdir 37*" (1992) kitabı kükreyen halk hareketinin sesini, Ermenistan ve Karabağ'dan kovulan yüz binlerce Azerbaycanlının ıstırabını ve Yanvar Şehitleri'nin ruhunu aksettirmiştir.

1980'lerden itibaren Memmed Araz'ın şiir anlayışında, 1970'lerde başlayan lirik-felsefi üslûp ağırlık kazanmaya başlar. 1970'lerde tabiat ve kaya-

lar silsilesi ile başlayan bu üslup anlayışı, 1980'lerden itibaren dünya, zaman ve insan kavramlarında zenginliğe, derinliğe ve olgunluğa ulaşır. Azerbaycan edebiyatında felsefi şiir anlayışı, özellikle 60'lı yıllardan itibaren süratle gelir. S.Vurğun'un, R. Rıza'nın felsefi düşüncelerle zengin olan şiiri, bir bakıma bu anlayışın can simidi olur. Hümanizm, felsefi idrak ve geleceğe olan sonsuz inanç S. Vurğun şiirinde felsefi bir yaklaşım arzeder. Bu yıllarda S.Vurğun felsefi şiirin en ateşli taraftarı ve tebligatçısı olarak tanınır. Ancak S.Vurğun'un felsefi şiir anlayışı, pek hoş karşılanmaz. Buna rağmen, S. Vurğun'un bu manadaki fikir ve mülâhazaları ve bu anlamda yazılmış şiirleri, Azerbaycan edebiyatında 1960'lardan sonra başlayan felsefi şiir anlayışının oluşmasında büyük bir rol oynar.

1960'lı yıllarda felsefi şiire olan eğilim giderek artar. Şiirde özellikle insana ve insanın iç âlemine doğru başlayan eğilim, insanın yaşadığı dünyadaki reel ve manevî ahlâk arasındaki tezatlar araştırılmaya başlanır. Tabiat ve maneviyat arasındaki münasebetler ele alınırken, ciddi sosyal ve ictimâî problemler de felsefi bir yaklaşımla dile getirilir. Felsefi şiir anlayışı asıl olgunluğunu R. Rıza'nın şiirlerinde bulur. R. Rıza, hadiseler her zaman felsefi bakımdan yaklaşırken, felsefi şiirin muasır bir zemine oturmasında büyük bir rol oynar. Geleneksel insan ve dünya anlayışı ile insan ve zaman problemi de bu anlayışla yeniden yorumlanır. Bu problem, daha sonra B.Vahabzâde'nin şiirlerinin esas mevzuatına çevrilecektir. R.Rıza'nın şiirlerinde, eşya ve hadiselerin görünümünden içyapısına doğru bir yöneliş vardır. Onun "Rengler" silsilesi, İ. Sélvinski'ye göre "resimden felsefeye doğru bir hareket"tir.

1960'lı yıllar, soğuk savaş tehlikesinin çok arttığı, ilim ve teknolojik gelişmelerin insan hayatına ve talihine tesir eden yıllar olmuştur. Böyle bir ortamda insan fenomeni şiirde yeni bir olgu olarak ortaya çıkar. Bir taraftan, insan, yine dünyanın en yüksek değeri gibi tasvir edilirken, diğer taraftan da problemlerin karmaşık bir mesele hâline geldiği bir asırda, intibanın geçirdiği heyecanlar, şüphe ve tereddütler, ızdıraplı hakikat arayışları ön plâna çekilir. Bununla beraber tarih ve tabiat konuları ön plâna çıkarılarak zaman zaman tek bir imaj gibi işlenir. Şair, günün hakikatlerini, devrin felsefesini, tarihin prizmasından geçirerek kaleme alır. Çağdaşlıkla tarih bu noktada buluşturulur. Bu devrin şiirinde tabiat tarihle birlikte ele alınır. Çünkü tarih, onlara göre, maddî şekilde tabiatda çizilen bir tablo olarak

görülmür. Tabiatı dinlemek, onda tarihin sesini işitmek felsefi şiirin bu sahadaki arayışlarını süratlendirir. H.Arif, N.Xezri, M.Araz, M.Yaqub gibi şairler naturalist tabiat şairleri olarak tanınmaya başlarlar. Ancak bunların arasında yalnız M.Araz, poetik çizgisi ve üslubu itibarı ile daha çok felsefi bir şairdir. (Okumuş, 2009:)

Memmed Araz'ın felsefi üsluptaki ilk şiirleri 1950'li yılların sonunda yazılmıştır. 1960'lı yıllardaki bazı şiirlerinde ise, insanın zaman ve asır arasındaki sıkı bağlılığını ve münasebetlerini ele alır. Bu manada insanın manevî yükünü ve çaresizliğini açıklamaya çalışır. "İnsan Monoloqu", "Düşünceler", "Sabahın İmtabani", "Ömrüm, Arzum" gibi şiirler, artık şairin fikri yeterliliğini ispat etmeğe başlamıştır. Bunlar dünyanın karışık ictimâî-siyasî manzarasında kendisini anlamaya çalışan bir feridin rahatsız duygularını ifade eder. "İnsan Monoloqu"nda dünyayı kavramak isteği ön plâna çıkarken, "Sabahın İmtabani"nda ise, dünya, kendi problemleriyle tasvir edilir. Bu karmaşanın içerisinde çırpınan insanın yaşamak, duymak, sevmek arzusu ele alınır. Bu şiirlerde tereddüt, şüphe, hatta biraz da güven ve inanç eksikliği göze çarpar.

1970'li yılların sonunda Memmed Araz'ın felsefi şiir anlayışında gittikçe ustalaştığı ve kendisini geliştirdiği görülmür. Artık şiirlerinde dünyayı derk etmeye çalışan, onun gariplikleri karşısında hayrete düşen bir şair değil, dünyayı anlayan, onu kendi poetik kavrayışından geçirerek ele alan bir şairin sesini duyarız. Dünya, insan ve zaman... Bu kavramlar hissin, duygunun prizmasından değil, idrakin prizmasından geçirilir. Fakat bu idrakta, akıl çizgisinin üstünde hissin de kendisine ait bir yeri vardır. Bu, yürekle beynin yanyana ya da karşı karşıya gelmesi demektir. Memmed Araz'ın poetik üslubuyla, şiirlerinde ele aldığı ictimâî-felsefi motifler şairin şahsiyeti ile yakından alakalıdır. Şair, bu tür şiirlerinde dünyadan, onun sevinç ve ıztıraplarından bakışlarını ayıramaz. Evet, şair kendini dünyada, dünyayı da kendinde bulur. (Okumuş, 2009:194-195) Böylece "itiraf şiirleri" ortaya çıkar. Bu şiirlerde sadece şairin sanat ve cemiyet karşısındaki mesuliyetinden söz edilmez. Aynı zamanda asra, zamana karşı yapılan "itiraflar" da dikkati çeker. "Özümden Şikâyet Mektubu"ndaki şikâyet, aynı zamanda "özümüzden şikâyet"tir.

"Şair dost, havanı éndir başından,
Ne men teslim olum,

Ne sen qürrelen!
Senet yarışında, söz yarışında
Yüzümüz bir Sabir dëyilik hele..."

[Ö.K., s.27]

Bu itiraf şiirleri 80'lerden sonra ortaya çıkacak dünya, insan ve zaman şiirlerinin de habercisidirler. Şairin zamanla olan diyalogunda, asrın ve zamanın lirik felsefî düşünceleri ön plâna çıkarılır. Memmed Araz'ın 1960'lı yıllarda yazdığı "vatan" mevzuundaki şiirlere dikkat edilirse, poetik düşüncesinin sınırlarının genişlediği, artık felsefî bir mana kazandığı rahatça hissedilir.

Dünya imajı, dünyaya müracaat Araz'ın son yıllarda yazdığı şiirlerinde daha sık görülür. Ancak bu müracaatlar, şiirdë çoğu zaman tam bir kompozisyon yaratabilmiş değıldir. Bir başka deyişle, dünya imajı bu şiirlerde kendi armonisini, bedî-felsefî tutumunu yakalayamamıştır. Ancak bazı şiirlerde bu imajın belirli çizgileri, renkleri rahatlıkla görülebilir.

Memmed Araz'ın 1970'li yıllardan başlayan "dünya silsilesi" şiirleri, onun felsefî üslûptaki en parlak şiirleridir. Memmed Araz'ın şiirlerini dikkatle izleyen her okuyucu, onun şiirlerinde gittikçe yükselen ve sürekli inkişaf eden bir felsefî üslûba şahit olur. Araz'ın ilk şiirlerinde çeşitli konu ve problemlerin poetik tasvirleri daha yüzeysel ve daha sade iken, aynı konu ve problemlere dair son zamanlarda yazdığı şiirlerde daha olgun, daha yoğun ve estetik kaygıların da ön plânda olduğu görülür. Bu manada halk şairi R. Rıza'nın Memmed Araz'ın şiirleri hakkındaki düşüncelerini hatırlatmak istiyoruz:

"Onun kitaplarını vereqledikçe mene éle gelir ki, şairin obrazı [imaj] gözümde gët-géde daha aydın görünür. Onun poetik varlığının uzaqdan, az tanışlıqdan yaxşı görünmeyen çizgileri aydınlaşır, muxtelif reнге dolur, qabarır, daha beyenimli olur. Éle bil ki, uzaqdan, kölgeden çıxıp yavaş-yavaş ışıqlığa gelen bir adamı görürsen. Setirler temkinle, hevesle, qururla, nigaranlıqla yaxın bir insan qelbinin neğmeli aleminden xeber verir." (Rıza, 1990:312)

Memmed Araz'ın poetik tefsirinde dünya düşündürücü bir imaj seviyesine yükselir. Dünya ebedîdir, daimidir; O senin, benim ve herkesindir. Aynı zamanda, o ne benim, ne senin, ne de hiç kimseindir. Görüldüğü gibi bu fikir, dünya hakkında

meşhur filozofların söylediği fikirlerin poetik bir uzantısı gibidir. Zaten şiirin görevi de bu malûm hakikati, bin defa söylense bile, sanat dilinde yeniden canlandırmaktır. Memmed Araz'da buna nail olmuştur.

"Dünya Senin, Dünya Menim" şiirinde şair, çağdaş dünyamızın üzerinde dolaşan tehlikeler için kendi içinde duyduğu üzüntüyü dile getirir. İnsanları tabiata ihanet etmemeye çağırır. Bu hissi herkese aşlamak ister. Bu şiirde dünya sürekli hareket eder, gecelerin ve gündüzlerin sonsuzluğuna acı acı gülümser. Dünyayı koruma arzusu, azmi zamanla öyle büyük bir ihtirasa çevrilir ki: "Bir günde bir ömür yol gederek / Dünyada ne güzel bir gün yaşadığ" diyerek dünyanın rengârenkliliği, elvanlığı, çoksesliliği ve derin manalarını tablolar hâlinde insanın gözlerinin önüne serer.

Ancak, "Dünya Düzelmir ki, Düzelmir Baba" şiirinde, artık dünya nizamının bozulduğu, dünyanın sanki rayından çıktığı anlatılırken, bu duruma açıkça itiraz edildiğine şahit oluruz. Eğer ilk iki şiirde dünyanın ebediliği kat'i bir hüküm gibi tastik olunurken, bu şiirde, dünyada ortaya çıkan gergin hadiselerin, savaşların, kötülüklerin pençesinde kıvranan insanların çırpınışları, fikrî manada kendi aksini bulur. Şüphesiz ki, onbeş yıl önce, şairin her hangi bir şiirinde dünyanın güzelliğinden ve sonsuzluğundan bahseden mısralara rastlamak mümkün olur. On beş yıl önce, bu konuda yazılan şiirlerde dünya daha çok yer küresi ve kâinat olarak ele alınırken son şiirlerinde dünya mücerretlik dumanından kurtularak belirginleşir, insan dünyası, cemiyet ve manevî muhit gibi anlaşılmaya başlar:

"Kimdense téz durup kimin uşağı
İtine daş atıp béş yüz il qabaq.
Kimin deyirmanı kimden aşağı...
Bunları yérinde kim oturdacaq?!
Dünya düzelmir ki, düzelmir, baba!
Gédir yal davası, sümük davası,
Gédir vurhavurla çepik davası,
Gédir milyonunun qepik davası,
Çürük fikirlerin çürük davası
Dünya düzelmir ki, düzelmir, baba!
Hele bu dünyanın qéylü-qalı çox
Bilmem zeheri çox, yoxsa balı çox,
Çox vérdim özüme bu sualı, çox,

Erzin nadanından ağsaqqalı çox!
Bes niye bu dünya düzelmir, baba?"

[D.D., s.69]

Memmed Araz'ın felsefî şiirinden bahsederken, hiç şüphesiz onun tabiat şiirlerini bu mevzudan ayrı tutmak mümkün değildir. Tabiat Memmed Araz'ın şiirinde, sadece tabii güzelliklerin poetik resmi ve levhaları gibi sınırlı bir işlev taşımaz. Şair, bizzat tabiatın kendini, özünü anlamaya ve derketmeye çalışır. Burada tabiat, felsefî-poetik düşünceye gıda veren önemli bir kaynaktır. Bu fikir ve his bütünlüğü Memmed Araz'ın şiirinde, felsefî imajlarla zenginleşir. Memmed Arif'in, Resûl Rıza'nın şiirleri hakkında söylediği "*fikir poeziyası*" ifadesini Memmed Araz'ın sanatkarlığı için de söyleyebiliriz.

Son olarak Memmed Araz'ın yirmi beş otuz yıl önce söylediği; "*Şe'r fikirle hissini şerikli [ortak] övüladıdır, hansının ata, hansının ana olduğunu söylemek çetindir. Gözel olan, üreke ağıllı, ağıl ise yürekli olsun*" fikri, genel manada onun şiirinin mahiyetini ve sanat anlayışını açıklar niteliktedir. Ayrıca bu dönemde yazılan eserleri kısaca bir gözden geçirecek olursak, insana yönelik, manevî ahlâk eksikliği, Aras, tabiat ve dünyanın değişen hâli işlenir.

"*Séçilmiş Eserleri*"ndeki (1986) şiirler, adından da anlaşılacağı gibi daha önceki yıllarda yazılmış şiirlerinden derlenerek hazırlanmıştır. Ancak kitapta az da olsa yeni şiirler de bulunmaktadır. Bu şiirlerde, 1970'li yıllarda başlayan ve 80'lerden itibaren sanat dünyasının en önemli bir mevzuü haline gelen "*insanın özünü derk etmesi*" meselesi işlenir. Eserde yer alan şiirlerin önemli bir bölümünde insanın "*iç dünyası*"na yapılan seferler anlatılmaktadır.

Şair, bütün şiirlerinde insanı düşündüren ve onun manevî âlemine hitap eden bir üslup kullanır. İnsanın "*ablâkî yenilenişi*" meselesi şiirlerin en can alıcı noktalarından biridir. Araz, sosyal ve içtimâî mevzuları ele alırken çıplak fikir ve idealin karşısında olmuş, daima bunları "*şiir süzgecinden*" geçirerek "*propagandist*" yaklaşımlardan uzak durmuştur. Şair içtimâî hadiselerin gerçek manasına varan "*poetik bir olgunluk*"ta şiire yaklaşmıştır. Şiirde işçiliğe, ritme ve söze son derece önem vermiştir. Mısralarını adeta bir sarraf titizliğiyle işleyerek, onlara içinden gelen sıcaklığı ve samimiyeti katmıştır.

Kitabın "*Gölgeler*" bölümünde içtimâî tonları ağır olan fikir ve idealler ağırlıktadır. Ayrıca burada

içtimâî fikirlerin yanında, insanların manevî yapılarındaki eksiklikler, ahlâk ve davranış kurallarına kayıtsızlık şair tarafından eleştirilir.

"*Daş Harayı*"nda (1992) şairin şahsî düşünceleri, hisleri ve fikirleri ön plâna çıkmaktadır. Edebiyat ve sanatla ilgili düşüncelerini ele aldığı şiirlerinin hemen hepsinde "*şair*" ve "*şiir*" mevzularını işlemiştir. Güney Azerbaycan'a yönelik yazdığı şiirlerde derin bir üzüntü ve hasret gizlidir. Bu şiirlerin çoğunda Aras nehri her iki yana kucak kucak hasret taşır. Tabiatın güzelliği, dostluğun sadakati ve sevgi dolu yüreklerden sızan hümanist duygular eserin genelinde yayılmıştır.

"*Dünya Düzelmir*" (1992) adlı kitapta, toplam 33 şiir bulunmaktadır. Şair burada daha çok dünyanın problemlerini kaleme alır. Dünyada baş gösteren savaşları, sosyal adaletsizliği, ekolojik dengenin bozulmasını ve insanların vurdumduymaz tavrını eleştirir. Dünyanın her gün biraz daha kötüleşmesi şairi umutsuzluğa düşürür. "*Ya Rebbim Bu Dünya Sen Quran Déyil*" şiirinde yüzünü Allah'a çevirerek, dünyanın ne hâle geldiğini anlatır. İnsanların neme lazımcılığına kızarak, "*Dünya Senin, Dünya Memim*" şiirini kaleme alır.

"*Qayalara Yazılan Ses*", (1994) adlı kitapta Memmed Araz'ın muhtelif yıllarda yazılmış şiirleri yer almaktadır. Genel olarak; şiir, şair, dünya, Azerbaycan tabiatı, vatandaşlık duygusu, vatan mefhumu, Araz meselesi ve insanın ferdi duyguları ele alınmıştır.

"*Yol Ayrıcında Söhbət*" (1998) kitabı ise, son yıllarda yazdığı şiirlerle başlar. Şair bu şiirlerinde, halkın sarsılmazlığını, eğilmezliğini, gururunu, insanların hak ve adalete, birlik ve beraberliğe olan ihtiyacını, kısacası Azerbaycan'ın acılarını ve ağrılarını seslendirmiştir. Bu kitabı aynı zamanda seçme şiirlerin toplandığı bir kitap olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu şiirlerin hemen hepsi, bir haykırış ve çağırış edasında birleşir. "*Ayağa Dur, Azerbaycan*" şiiri, kendi ayakları üzerinde durabilen bağımsız bir Azerbaycan'ı anlatırken, bir yandan da Azerbaycan'ın gaflet uykusundan uyanmazsa mahvolacağına altını çizer. İçindeki "*taoşan*"ı kovup "*Bozkurt*" olması gerektiğini söyler. Eser genel olarak, tabiatın güzelliğinden, ekolojik dengenin bozulmasından, tarihten, bazı edebî ve siyasî şahsiyetlerden, sevgiden, dostluktan bahsetmektedir. Sosyal ve siyasî problemlere de değinen şair, dünyanın acımasızlığını dile

getirdiği şiirlerinde son derece felsefi bir üslup kullanmıştır. Şairin, kitabına aldığı şiirlerin seçiminde de çok titiz davrandığı görülmektedir.

Memmed Araz, yarım asırlık sanat hayatı boyunca 18 şiir kitabı yayımlamıştır. Bu kitaplarda toplam, 1655 şiir, 22 de poem bulunmaktadır. Ancak kitaplar iyice incelendiğinde şiirlerin büyük bir çoğunluğunun “tekrar” olduğu anlaşılmaktadır. Tekrarlar düştüğünde şiirlerin sayısı 579’a, poemlerin sayısı da 7’ye düşmektedir. Şairin sanat hayatı gözönüne alındığında, “İlk Adımlar ve Arayış Devri”nde 160, “Olgunluk Devrinde” de 426 şiir yazdığı anlaşılmaktadır. Olgunluk devrinde yazılan şiirlerin 240’ı Yeni Merhale Döneminde, 186’sı da Muasır Edebiyat döneminde yazılmıştır.

Memmed Araz’ın şiirleri yıllara göre tasnif edilirse, en çok şiir yazdığı yılın 1970 yılı olduğu görülecektir. Şair bu yılda 52 şiir yazmıştır. Bunu sırasıyla: 1968’de, 38; 1966’da, 36; 1965’de, 30; 1956’te, 25; 1980’de, 24; 1983’de, 23; 1967’de, 20; 1974’te, 18; 1986’da, 17; 1957’de, 16; 1961’de, 16; 1981’de, 16; 1982’de, 16; 1992’de, 16; 1964’te, 14; 1972’de, 14; 1969’da, 14; 1960’da, 12; 1973’de, 12; 1962’de, 11 şiir takip eder. Buraya, 10’un altında şiir yazıldığı yıllar alınmamıştır. Şairin yıllık ortalama yazdığı şiir sayısı da $586:47 = 12$ ’dir.

Bu arada dikkatleri çeken bir diğer husus da, şiirlere verilen tarihlerdeki tutarsızlıktır. Aynı şiir şairin 3-4 kitabında birden yer alırken, bu şiirlerde farklı tarihlere rastlanmaktadır. Mesela, “Be’zi Şairlere” D.H, D.S.D.M ve O.M’da 1966 tarihleri verilirken M.S.T’da 1964 tarihi yer almaktadır. “Bütün Veznlere Sığdım” şiiri A.K’da 1974, A.İ’de 1979 tarihlidir. “Dağ Çayına Oxunmuş Mektub” D.S.D.M’de 1970, O.M ve Q.Q’de 1973 tarihlidir. “Dalğa Sındıran Qaya” şiiri, S.E’lerde 1980 tarihini taşıırken, D.H ve D.S.D.M’de 1981 olarak verilmiştir. “Elvida, Dağlar” O.K, D.H ve O.M’de 1962, D.S.D.M’de 1972 tarihini taşımaktadır. “Pencerem Önünde Ev” A.İ’de 1961, A.Y.N’de 1963 tarihlidir. Bazı şiirlerde ise tarihler daha karmaşıktır. Mesela, “Te’rifsiz” adlı şiir sekiz kitapta da yer alırken, bunlarda dört tane farklı tarih kullanılmıştır. A.Y.N’de 1962, D.S.D.M ve O.M’de 1964, A.K’da 1970 ve D.H’da 1984 tarihleri görülmektedir. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Ancak biz bu kadarıyla yetineceğiz. Bugüne kadar her şiir yaklaşık $1677:586 = 3$ kere tekrarlanmıştır. Sadece bir kitabında yer alan şiirlerin sayısı 145 civarındadır. Buna bir de 1998’de

yayınlanan “Yol Ayrıcında Söhbət” kitabındaki yeni şiirleri de ilave edersek, bu sayı 175’e kadar yükselmektedir. Bu şiirler D.H, S.N, M.S.T, S.E, D.S.D.M, A.K ve D.D adlı kitaplarda bulunmaktadır. Bu tekrarlarda şimdiye kadar başlıklar dışında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Başlıklarda, daha önce başlığı bulunmayan ve ilk mısralarıyla anılan şiirlerin bir kaçında değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliğin yalnızca, şairin son kitabı “Yol Ayrıcında Söhbət”de yapıldığı görülmektedir. Bunların dışında şiirlerdeki, mısra, kelime, hatta noktalama işaretlerinde bile herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. (Okumuş, 2009:206-207)

Şiirlerin bu kadar sık tekrarlanmasının bazı sebepleri vardır. Bu sebepleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. Aras, Güney Azerbaycan ve Karabağ meselelerinin sürekli gündemde olması, millî hisleri canlı tutacak şiirlerin sürekli tekrar edilmesine sebep olur. Ayrıca toplumda meydana gelen çeşitli olaylar: Tabiat, çevre kirliliği, emekçilerin problemleri, hak, adalet gibi bazı sosyal kavramların da yeniden gündeme taşınmasına sebep olur. Bu da, bu tarzdaki şiirlerin tekrarını beraberinde getirir.

2. Şairler, yeni yazdıkları şiirlerin bir kitap hacmine ulaşmasını sağlamak için eski şiirlerinden istifade ederek, günün şartlarına uygun şiirleri yeni kitaplarına alırlar. Bu da eski şiirlerin tekrarına sebep olur.

3. Eski SSCB devrinde şair ve yazarlar yayınladıkları kitap başına ve bu kitaplarda da sahife başına para alır. Bu anlayış da eski şiirlerin sürekli olmasa bile çeşitli defalar tekrar edilmesine sebep olur. (Okumuş, 2009:207-208)

Memmed Araz’ın şiirlerinin tekrar edilmesinde, yukarıda saydığımız şartların etkili olduğunu söylemek sanırım yanlış olmaz. Ayrıca bu davranış, SSCB devri Azerbaycan şairlerinin büyük çoğunluğunda görülmektedir.

3. Eserleri

a. Şiir Kitapları

1) Sévgi Neğmesi: “Sevgi Neğmesi”; 1959 yılında Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından Bakú’da neşredilmiştir. Eser 68 sayfa olup, 12x18

cm ebadındadır. 3000 adet olarak basılan eserin fiyatı 1.20 Manattır. Beyaz karton kapaklı cildin ön yüzünde elle çizilmiş bir kadın resmi bulunmaktadır. Eser Memmed İbrahim imzasını taşımaktadır.

Sévgi Neğmesi, şairin ilk şiir kitabıdır. Kitapta toplam 37 şiir vardır. “*Men Seni Axtarıram*” adlı şiirle başlayan eser, sevgi nağmeleri, hasret çeken yürek iniltileri ve klâsik şiirin ustalarına açılan yeni ve farklı pencerelerle doludur. Kitapta sevgi şiirleri hayli yer tutmaktadır: “*İz Sal*”, “*Seber-seber*”, “*Keklik*”, “*Palad*”, “*Sévgi Neğmesi*”, “*Şé're Getir*” gibi şiirlerde şair, hayata dair çok renkli detaylar yakalamıştır. Bu şiirler içtimaî ve siyasî plânda yazılmış şiirlere nazaran daha zariftir.

2) Üç Oğul Anası: 1961 yılında Azerbaycan Uşaq ve Gençler Neşriyyatı tarafından Bakû'da neşredilmiştir. Eser 61 sayfa olup, 12x17cm ebadındadır. 6000 adet basılan eser, 8 kapık değerindedir. Kitabın ön kapağında “Üç Oğul Anası” başlığının altında elle çizilmiş, üzeri yazılı, mektup kâğıtlarını andıran şekiller bulunmaktadır. Eser Memmed İbrahim imzasını taşımaktadır.

508

“*Üç Oğul Anası*”, Memmed Araz'ın ikinci kitabıdır. Eserin giriş kısmında Memmed Araz'ın şahsından ve eserin sanat değerinden bahseden üç paragraflık kısa bir önsöz bulunmaktadır. Eserde toplam 14 adet şiir ve “*Üç Oğul Anası*” adlı bir poem yer almaktadır. Kitap genel olarak; tabiat sevgisi, vatan muhabbeti ve savaş aleyhtarlığı konularını işlemektedir. Şairin, kitaba adını veren “*Üç Oğul Anası*” adlı poemi Sovyet şiirinde savaş aleyhine yazılmış en güzel şiirlerden biridir. Şair bu poeminde üç oğlu cepheden geri dönmeyen bir Azerbaycan kadınının acı talihini büyük bir sanatkârlıkla tasvir eder.

3) Men Seni Taparam: “*Men Seni Taparam*”, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından 1963 yılında Bakû'da basılmıştır. Eser, 59 sayfa olup, 12x17 cm ebadındadır. 6000 adettir. Memmed İbrahim imzasını taşımaktadır.

“*Men Seni Taparam*”, şairin üçüncü şiir kitabıdır. Kitapta toplam 34 şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerde; komünizm, vatanperverlik konuları, savaşın doğurduğu problemler, okuyucuya yönelik samimî hisler ve itiraflar yer almaktadır.

4) Araz Axır: “*Araz Axır*”; Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından 1964 yılında Bakû'da neşredilmiştir. Toplam 75 sayfa olan eser, 12x17 cm ebadın-

da olup, 5000 adet basılmıştır. Eser Memmed İbrahim imzasını taşımaktadır.

Kitap, “*Araz Axır*”, “*Men de İnsan Oldum*” ve “*Üç Oğul Anası*” adlı 3 poemden ibarettir. Şairin dördüncü kitabıdır.

5) Anamdan Yadigâr Neğmeler: “*Anamdan Yadigâr Neğmeler*”, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından 1966 yılında, Bakû'da neşredilmiştir. Eser, 152 sayfa olup, 12x14 cm ebadındadır. 10.000 adete ulaşan eserin fiyatı 23 kapıktır. Eser, Memmed İbrahim imzasını taşımaktadır.

“*Anamdan Yadigâr Neğmeler*” şairin beşinci kitabıdır. Kitap üç bölümden oluşmaktadır. “*Şair Ömrü*” adıyla başlayan ilk bölümde 26 şiir yer almaktadır. “*Görüşler, Vidalar*” adlı ikinci bölümde 21 şiir bulunmaktadır. Kitaba adını veren “*Anamdan Yadigâr Neğmeler*” adlı üçüncü bölümde ise, 11 şiir bulunmaktadır. Ayrıca kitaba “*Paslı Qılınc*” adlı bir poem de eklenmiştir.

6) Ömür Karvanı: “*Ömür Karvanı*”, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından, 1967 yılında Bakû'da neşredilmiştir. 136 sayfa olan eser, 12.5x16 cm ebadında ve 50 kapık değerindedir. 10000 adet basılan eser, beyaz karton kapakla kaplıdır. Üzerinde Memmed Araz'ın vesikalık bir fotoğrafı bulunmaktadır. Eser Memmed İbrahim imzasını taşımaktadır.

“*Ömür Karvanı*”, Memmed Araz'ın altıncı kitabıdır. Kitap mazmun ve içerik açısından “*Poéziya-Poéziya...*”, “*Senin İsteyin*”, “*Mektublar... Düşünceler*” ve “*Kölgeler*” olmak üzere dört bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde 20, ikinci bölümde 14, üçüncü bölümde 22, dördüncü bölümde 11 şiir olmak üzere toplam 67 şiir bulunmaktadır. Kitapta yer alan şiirlerin hemen hepsinde ruh ve ideal yenidir. Şair sanat âlemine yeni mevzular ve söyleyişler getirir.

7) İllerden Biri: “*İllerden Biri*”, 1969 yılının sonlarında Gençlik Neşriyyatı tarafından basılmıştır. Bakû'da basılan eser toplam 114 sayfa olup, 9x12 cm ebadındadır. 9.000 adet basılan eserin fiyatı 33 kapıktır. Kitabın kapağı beyaz karton kapak olup, üzerinde kilim desenlerini andıran, elle çizilmiş bir ağaç motifi vardır. Eser Memmed İbrahim imzasını taşımaktadır.

“*İllerden Biri*”, şairin yedinci kitabıdır. Kitapta toplam 40 şiir vardır. Bunlar, “*Azeri Neğmesi*” ve “*Görüşler-Xatireler*” başlığı altında iki ayrı bölüme

ayrılmıştır. Kitapta yer alan şiirlerin - 6-7'si dışında - hepsi 1968 yılında kaleme alınmıştır. Eserde genel olarak, Azerbaycan tabiatı, Aras mevzuû, halkın yaşayışı ile sosyal ve içtimâî olaylara yer verilir.

8) Qanadlı Qayalar: "Qanadlı Qayalar", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından 1973 yılında Bakû'da neşredilmiştir. 200 sayfa olan eser, 13.5x19 cm ebadındadır. 10.000 adet basılmış olup, 85 kapık değerindedir. Eser Memmed Araz (İbrahim) imzasını taşımaktadır.

"Qanadlı Qayalar" şairin sekizinci kitabıdır. "Şiirler" ve "Poémalar" diye iki bölüme ayrılmıştır. Şiirler bölümünde 56 şiir yer almaktadır. Poemalar bölümünde ise: "Eşger Qebri Haqqında Ballada", "Üç Oğul Anası", "Men de İnsan Oldum" ve "Paslı Qılnc" olmak üzere 4 poem bulunmaktadır. Şiirlerin ana teması: Çağdaş hayatın tasviri ve terennümüdür. Bu şiirler aynı zamanda şairin sanat ve estetik anlayışlarının birer kanıtı gibidirler.

9) Atamın Kitabı: "Atamın Kitabı", Gençlik Neşriyyatı tarafından 1974 yılında Bakû'da basılmıştır. 168 sayfa olan eserin ebadı, 12.5x16.5 cm dir. 9.500 adet olan eserin kıymeti 88 manattır. Eserin kapağı beyaz kartondan olup, tezhip süslemelerine benzer motifler bulunmaktadır. Arka kapağında ise, Araz'ın bir konuşma sırasında çekildiği anlaşılan yarım boy bir resmi vardır. Şairin ismi dış kapakta sadece Memmed Araz olarak geçmesine rağmen, iç sayfada Memmed Araz'la birlikte parantez içinde; İbrahimov Memmed İnfil oğlu adı da yer almaktadır.

Eser, "Torpaq Neğmesi", "Eşqin Fesilleri", "Biz Déyirik", "Bigâneler İqlimi" ve "Atamın Kitabı" olmak üzere beş bölümden oluşmuştur. İlk dört bölümde 67 şiir bulunmaktadır. Bu bölümlerde şairin son zamanlarda yazdığı; emekçilerin çektikleri zahmet, insan gururu ve vatandaşlık mevzularındaki şiirleri yer almaktadır. Özellikle Bakû'daki işçilerin, Hazar Denizi'nin üzerinde kurulan petrol platformunda çalışan işçilerin problemlerini dile getirir ve onların hayatlarından kesitler sunar.

10) Oxucuya Mektub: "Oxucuya Mektub", Gençlik Neşriyyatı tarafından 1978 yılında, Bakû'da basılmıştır. Eser 229 sayfa olup, 10x6,5 cm ebadındadır. 10.000 adet basılmıştır. Fiyatı 1.35 manattır. Dış kapağı koyu kahverengi meşinden olup, ön tarafında elle çizilmiş bir yuvarlak içerisinde güneş resmi bulunmaktadır. Ayrıca kitabın sol üst yarısından başlayıp yuvarlağın hemen altından geçen ve kitabın

sağ üst köşesine kadar uzanan çapraz bir çizgi vardır. Eser Memmed Araz imzasını taşımaktadır.

Kitap, imzasız yazılan "Yeni Yolların Keşfi – Yeni Axtarışların Başlanğıcı Démekdir" adlı önsöz ile başlamaktadır. Burada Memmed Araz'ın şiir sanatından, 1970' li yıllarda Azerbaycan edebiyatında başlayan arayışlardan bahsedilmektedir. Eser dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, "Azerbaycan-Dünyam Menim" başlığını taşır. Bu bölümde 51 şiir yer alır. "Anamdan Yadıgâr Neğmeler"de 56, "Mühacirin Defterine Yazılmış Xatire"de 7, "Sevgi Neğmesi"nde 42 olmak üzere toplam 156 şiir bulunmaktadır.

11) Aylarım, İllerim: "Aylarım, İllerim", 1979 yılında Yazıcı Neşriyyatı tarafından basılmıştır. 224 sayfa olan eser, 12x19,5 cm ebadındadır. 8.000 adet basılmıştır. Fiyatı 1.75 manattır. Memmed Araz imzasını taşıyan eser, koyu mavi meşin bir kapakla kaplıdır. Kapağın üzerinde kulplu gümüş bir kapta yanan mum şekli vardır.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır. "Qayğılar" adını taşıyan ilk bölümde 62, "Vardı Günlerimiz" bölümünde 22, "Kölgeler" bölümünde 18 şiir yer almaktadır. "Poémalar" bölümünde ise 6 poem verilmiştir. Eser hümanist hisler ve fikirler açısından oldukça zengindir. Şiirlerde şanlı geçmişten, bugün dünyayı rahatsız eden savaşlardan bahsedilir. Bu şiirlerde emek insanları, işçiler ve onların çektikleri zorluklar da anlatılır. Hayatın gerçekleri ile yüz yüze gelinir. Tarihin şanlı geçmişinin anlatıldığı bölümlerde, geçmişe duyulan özlem, ondan alınacak dersler gözler önüne serilir.

12) Dünya Senin, Dünya Menim: "Dünya Senin, Dünya Menim", Yazıcı Neşriyyatı tarafından 1983 yılında, Bakû'da neşredilmiştir. 311 sayfadan oluşan eserin ebadı, 10,5x16 cm'dir. 15.000 adettir. Fiyatı 1.70 manattır. Eser meşinden koyu yeşil bir kapakla kaplıdır. Ön kapakta yanan bir mumun etrafına saçtığı ışıklar yer almaktadır. Eser Memmed Araz imzasını taşımaktadır.

Kitap, "İsti Ocaqlar", "Dünya Senin, Dünya Menim", "Bir Ömür Yolunda", "Od Kimi, Su Kimi", "Mehebbet Körpümüz" adlarıyla beş bölüme ayrılmıştır. Kitapta şairin otuz yıllık edebî yaşamından seçilmiş muhtelif şiirleri yer almaktadır. Kitapta hem şairin ferdi dünyası, hem de herkesin yaşadığı umumî dünya poetik düşüncelerle ifade edilmektedir.

13) Seçilmiş Eserleri: "Seçilmiş Eserleri", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından 1986 yılın-

dan Bakû'da basılmıştır. 480 sayfa olan eserin ebadı, 12.5x16 cm'dir. Eser 15.000 adet basılmıştır. Fiyatı 2.70 manattır. Koyu gri rengine bir meşin kapakla kaplıdır. Eser Memmed Araz imzasını taşımaktadır.

"Séçilmiş Eserleri", Memmed Araz'ın on üçüncü kitabıdır. Eserin başında Sabir Rüstemxanlı tarafından yazılan ve Memmed Araz'ın şiirlerinin değerlendirildiği "Memmed Araz Sözünün Sebri" adında bir önsöz bulunmaktadır. Kitap, şairin bundan önceki on iki kitabındaki şiirler derlenerek hazırlanmıştır.

Séçilmiş Eserler: "Azerbaycan-Dünyam Memnim" (68), "Şe're Getir..." (45), "Ömrüm, Arzum" (66), "Vardı Günlerimiz" (43), "Kölgeler" (38) bölümlerinden oluşmaktadır. Toplam 260 şiir yer almaktadır. Ayrıca eserin sonuna bir de "Poémalar" bölümü eklenmiştir. Bu bölümde de önceki yıllarda yazılmış beş poeme yer verilmiştir.

Kitapta genel olarak Azerbaycan tabiatı, güzelliğın tasviri, siyasî ve içtimâî hadiseler, emek insanların problemleri, beşerî konular, beynelmilelçilik, vatanperverlik gibi mevzular işlenmektedir. Eserde, 1970'li yıllarda sanat dünyasının en önemli mevzularından biri hâline gelen "insanın özünü derk etmesi" meselesine geniş ölçüde yer verilmiştir. Burada yer alan şiirlerin bir bölümünde insanın "iç dünyası"na yapılan seferler anlatılmaktadır.

"Poémalar" bölümünde şairin beş poemi verilmiştir. Bunlar; "Üç Oğul Anası", "Araz Axır", "Men de İnsan Oldum", "Esger Qebri Haqqında Ballada", ve "Atamın Kitabı" poemleridir. Bu poemlerde hayatın muhtelif yanları; problemler, sıkıntılar, acılar, sevinçler, savaşın getirdikleri anlatılır.

14) Séçilmiş Eserleri: Kitap, 1990 yılında Türkiye'de, Kültür Bakanlığı Yayınları'ndan çıkmıştır. Seyfettin Altaylı tarafından yayına hazırlanan kitapta, Memmed Araz'ın bundan önce yayımlanan kitaplarından seçilmiş 133 şiiri yer almaktadır. Eser Azerbaycan Türkçesi ile yayına hazırlanmış olup, Türk okuyucusu tarafından bilinmeyen kelimeler, bazı tarihî olaylar ve edebî şahsiyetler hakkında dipnotta bilgi verilmiştir. Ayrıca Seyfettin Altaylı tarafından yazılan önsözde, Memmed Araz'ın hayatı ve sanatı hakkında kısa bir bilgi de sunulmuştur.

15) *Daş Harayı*: "Daş Harayı", 1992 yılında Yazıcı Neşriyatı tarafından Bakû'da basılmıştır. 256 sayfa olan eserin ebadı 13x20 cm'dir. 12.000 adet olarak basılmıştır. Koyu mavi meşin bir kapakla ciltlenmiştir.

"Daş Harayı", M. Araz'ın hayat hikâyesi ve sanatına dair bazı hatıraların yer aldığı "Azerbaycan Şe'rinin Senet Bürcü" adlı Mehmet Aslan'ın bir önsözle başlar. Eser, "Bu da Béle Bir Ömürdü Yaşadım", "Bundan Béle O Gözlere Baxmaram", "Men Béle Dünyanın Neyinden Küsüm", "Veten Mene Oğul Dése Ne Derdim" adlı dört bölümden oluşmaktadır. Toplam 246 şiir bulunmaktadır. Burada yer alan şiirlerin birçoğu daha önce yayımlanan kitaplardan alınmıştır.

Bu kitapta şairin şahsî düşünceleri, hisleri ve fikirleri ön plâna çıkmaktadır. Edebiyat ve sanatla ilgili düşüncelerini ele aldığı şiirlerinin hemen hepsinde "şair" ve "şiir" mevzularını işlemiştir. Güney Azerbaycan'a yönelik yazdığı şiirlerde derin bir üzüntü ve hasret gizlidir. Bu şiirlerin çoğunda Aras nehri her iki yana kucak kucak hasret taşır. Tabiatın güzelliği, dostluğun sadakati ve sevgi dolu yüreklerden sızan hümanist duygular eserin tümüne hâkimdir.

16) Dünya Düzelmir: "Dünya Düzelmir", 1992 yılında, Tebiet Ekoloji Metbuat Merkezi ve Medeniyet Firması tarafından basılmıştır. Bakû'da basılan eser, 10.5x13.5 cm ebadında olup, toplam 79 sayfadan ibarettir. 10000 adet basılmıştır. Kitap kahverengi karton kapaklıdır. Ön kapakta, elle çizilmiş, kayalık dağların arasından kıvrılarak akan bir nehir resmi yer almaktadır. Kitap, Memmed Araz (İnfiloğlu İbrahimov) imzasını taşımaktadır.

Eser, Tofik Mahmud'un "Bahar Kimi Teravetli" adlı önsözü ile başlamaktadır. T. Mahmud burada, Memmed Araz'ın şiir dünyasından bahsetmektedir. Kitapta toplam 33 şiir bulunmaktadır. Şiirlerde, daha çok dünyanın çeşitli problemleri ele alınır. Dünyada baş gösteren savaşları, sosyal adaletsizliği, ekolojik dengenin bozulmasını ve insanların vurdumduymaz tavır eleştirilir. Bu eserde ayrıca insanın ferdî duygularından, Azerbaycan tabiatından ve biraz da şairin yaşamından izler bulunmaktadır.

17) Qayalara Yazılan Ses: "Qayalara Yazılan Ses", 1994 yılında Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı tarafından yayımlanmıştır. Bakû'da neşredilen eserin ebadı, 12.5x16 cm'dir. 5.000 adet basılan eserin redaktörü C. Memmedzâde'dir. Kitap toplam 128 sayfadır. Siyah ve sarı renklerde karton kapaklara sahiptir. Kapağın orta alt kısmındaki pencereden kurumuş ağaçlar ve dik kayalar gözükmektedir. Pencerenin dışında sayfanın geneline yayılan kompozisyonda ise, pencerenin içindeki manzaranın büyütlere verildiği görülmektedir. Ancak buraya şiddetli yağmur ve parıldayan şimşekler eklenmiştir.

Eser, İsa Hebibbeyli'nin "Haqqın Var Yaşamağa..." adlı, on sayfalık önsözü ile başlamaktadır. Burada Memmed Araz'ın edebî şahsiyeti ve eserleri anlatılmaktadır. Eser, "Meni Şérimde Gez", "Dünya Düzelmir ki, Düzelmir Baba", "Ana Yurdum", "Her Daşına Üz Qoyum", "Mehebbet Körpüsü", "Qayalara Yazılan Ses" ve "İthaflar, Benzetmeler" adlarındaki altı bölümden oluşmaktadır. İlk dört bölümde toplam, 72 şiir bulunmaktadır. Beşinci bölümde "Qayalara Yazılan Ses" adlı lirik bir poem yer almaktadır. Son bölümde ise, Memmed Araz hakkında yazılmış şiirler, M. Araz'ın şiirlerine yapılan nazireler verilmiştir. Ayrıca eserin sonuna Memmed Araz'ın yayımlanmış eserleri ile tercüme-i hâlim de ilâve edilmiştir.

Eserde Memmed Araz'ın muhtelif yıllarda yazılmış şiirleri yer almaktadır. Genel olarak şiir, şair, dünya, Azerbaycan tabiatı, vatandaşlık duygusu, vatan mefhumu, Güney Azerbaycan meselesi ve insanın ferdi duyguları ele alınmıştır.

18) Yol Ayrıcında Söhbət: "Yol Ayrıcında Söhbət", şairin sağlığında yayınlanan son kitabıdır. 1998 yılında, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı tarafından Bakü'da yayımlanmıştır. 320 sayfa olan eserin ebadı, 14x20 cm'dir. Toplam 500 adet basılmıştır. Kitap renkli karton kapaklı olup, ön kapakta Memmed Araz'ın profilden çekilmiş vesikalık bir fotoğrafı yer almaktadır. Arka kapakta ise, batmak üzere olan güneşten kızılığa boyanmış bulutlu bir gökyüzü bulunmaktadır. Redaktörü -damadı- Aqıl Abbas'tır.

"Yol Ayrıcında Söhbət", şairin sağlığında yayınladığı son kitabıdır. Eser, şairin son yıllarda yazdığı şiirlerinin yanı sıra otuz altı yıllık edebiyat hayatı boyunca kaleme aldığı şiirlerinden derlenerek hazırlanmıştır. Burada toplam 190 şiire yer verilmiştir. Eserde yer alan şiirlerin hepsine tarih konulmuştur. Ancak bu tarihlerin birçoğu, bundan önceki kitaplarda yer alan aynı şiirlerin tarihleriyle çelişir. Ayrıca eserin içerisinde tam sayfaya çizilmiş çeşitli resim ve şekiller vardır.

Eser, şairin son yıllarda yazdığı şiirlerle başlar. Şair bu şiirlerinde, halkın sarsılmazlığını, eğilmezliğini, gururunu, insanların hak ve adalete, birlik ve beraberliğe olan ihtiyacını, kısacası Azerbaycan'ın acılarını ve ağrılarını dile getirmiştir. Bu kitabı aynı zamanda seçme şiirlerin toplandığı bir kitap olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu şiirlerin hemen hepsi, bir haykırış ve çağırış edasında birleşirleşirler.

Eser genel olarak, tabiatın güzelliğinden, ekolojik denge bozulmasından, tarihten, bazı

edebî ve siyasî şahsiyetlerden, sevgiden, dostluktan bahsetmektedir. Sosyal ve siyasî problemlere de değinen şair dünyanın acımasızlığını dile getirdiği şiirlerinde son derece felsefî bir üslup kullanmıştır. Şairin, kitabına aldığı şiirlerin seçiminde son derece titiz davrandığı görülmektedir.

b. Nesir Kitapları

1) *Heyatın ve Sözü Rəngləri*: "Heyatın ve Sözü Rəngləri", Gençlik Neşriyyatı tarafından 1975 yılında basılmıştır. Bakü'da neşredilen eser, 135 sayfa olup 13x20 cm ebadındadır. Kitap Memmed Araz imzasını taşımaktadır.

Eser, "Müellifinden" adıyla verilen bir önsözle başlamaktadır. Burada kitabın daha önce yayımlanmış makalelerin yeniden gözden geçirilerek yayına hazırlandığı ve diğerlerinden biraz daha farklı iki publisistik yazının da eserin sonuna eklendiği ifade edilmektedir. Eserde, geçmiş yıllarda yazılmış 12 publisist [sosyal konulu] makale yer almaktadır. Bu makalelerde yurt içinde ve yurt dışında yapılan seyahatlerden edinilen izlenimler aktarılmaktadır.

M. Araz bu kitabı münasebetiyle, 1975 yılında "SSRİ Ali Sovéti Reyaset Héy'eti tarafından edebiyat sahasındaki hizmetlerine için "Fabri Ferman" ile ödüllendirilmiştir.

511

c. Rusça Yayınlanan Kitapları²

- 1) "Poyu Araks", Sovétskiy Pisatel, Moskva, 1966
- 2) "Kammeniy Oryol", Moskva, 1976
- 3) "Kırlatie Skalı", Bakü, 1981
- 4) "Kniqa Otets Moéga", Moskva, 1983

d. Tercüme Kitapları³

- 1) Sérgéy Mixalkov, "Foma", Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1964, 16 s.
- 2) Gévork Ağacanyan, "Narahat Ürek", Gençlik Neşriyyatı, Bakü, 1974
- 3) Mixail Svétlov, "Şiirler", Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1975, 202 s.

(2) Bu bölümdeki eserlerin sadece künyesini vermekle yetineceğiz.
(3) Bu bölümdeki eserlerin de sadece künyesini vermekle yetineceğiz.

4) N. Nékrasov, "Rus Qadınları", Yazıçı Neşriyyatı, Bakû, 1983, 123 s.

5) "Ocaq Başında" (Tercüme Şiirler), Yazıçı Neşriyyatı, Bakû, 1983, 248 s.

Kaynakça

Akpınar, Yavuz, "Azerbaycan Edebiyatı Araştırmaları", Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.

Akpınar, Yavuz, "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Memmed Araz Maddesi", Dergâh Yayınları, İstanbul 1986.

Altaylı, Seyfettin, "Memmed Araz Seçilmiş Eserleri", Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Araz, Memmed, "İllerden Biri", Gençlik Neşriyyatı, Bakû, 1967

Araz, Memmed, "Anamdan Yadigâr Neğmeler", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1966

Araz, Memmed, "Araz Axır", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1964

Araz, Memmed, "Atamın Kitabı", Gençlik Neşriyyatı, Bakû, 1974

Araz, Memmed, "Aylarım, İllerim", Yazıçı Neşriyyatı, Bakû, 1979

Araz, Memmed, "Daş Harayı", Yazıçı Neşriyyatı, Bakû, 1992

Araz, Memmed, "Dünya Düzelmir", Tebiət Ekoloji Metbuat Merkezi ve Medeniyet Firması, Bakû, 1992

Araz, Memmed, "Dünya Senin, Dünya Memnim", Yazıçı Neşriyyatı, Bakû, 1983

Araz, Memmed, "Heyatın ve Sözü Rəngləri", Gençlik Neşriyyatı, Bakû, 1974

Araz, Memmed, "Kaménniy Oryol", Moskva, 1976

Araz, Memmed, "Kniga Otets Moéqo", Moskva, 1983

Araz, Memmed, "Kırlatıé Skalı", Bakû, 1981

Araz, Memmed, "Men Seni Taparam", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1963

Araz, Memmed, "Ocaq Başında (Tercüme Şe'rler)", Yazıçı Neşriyyatı, Bakû, 1983

Araz, Memmed, "Oxucuya Mektub", Gençlik Neşriyyatı, Bakû, 1978

Araz, Memmed, "Ömür Kârvanı", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1967

Araz, Memmed, "Poyu Araks", Sovétskiy Pisatél, Moskva, 1966

Araz, Memmed, "Qanadlı Qayalar", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1973

Araz, Memmed, "Qayalara Yazılan Səs", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1994

Araz, Memmed, "Seçilmiş Eserleri", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1986

Araz, Memmed, "Sévgi Neğmesi", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1959

Araz, Memmed, "Üç Oğul Anası", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1961

Araz, Memmed, "Yol Ayrıcında Söhbət", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû, 1998

Azerbaycan İlimler Akademisi, (1978): Edebî Prosés - 77, Bakû, ELM Neşriyyatı.

Behmenli, Vaqıf., "Qelem Menim Söz Qardaşım", *Sovét Kendi*, Nu: 120 (6154), Bakû 1993.

Ceferov, Cefer, "Senet Yazılarından", Gençlik Neşriyyatı, Bakû 1975.

Ceferov, Memmedcefer, "Senet Yollarında", Gençlik Neşriyyatı, Bakû 1975.

Ehmedov, T., "Azerbaycan Sovét Yazıçıları (Ansiklopedik Me'lumat Kitabı)", Öner Neşriyyatı, Bakû 1995

Eziz, R., "Beli Demekten Qorxuram", *7 Gün*, Nu:3, (44), Bakû 1992.

Hacıyev, T., "Üç Memmed'ten Biri Araz, Biri İsmail, Biri Aslan", *Ulduz*, Nu:1, Bakû 1985.

Hacıyeva, Mağrife, "XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi", 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Nu:78, Samsun 1994.

Hebibbeyli, İ., "Memmed Araz - Tercüme-i Hal", Bakû 1994.

Hebibbeyli, İ., "Millilik ve Beşerilik", Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakû 1993.

Nebiyev, B.-Salmanov, Ş., "Edebiyat XI (Orta Mektepler İçin Derslik), Maarif Neşriyyatı, Bakû 1996

Okumuş, Salih, "Çağdaş Azerbaycan Şairi Memmed Araz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

Resulqızı, M., "Bütövlük Hesreti", *168 Saat*, Nu:8, Bakû 1991.

Rıza, R., "Duyğuların İzi İle", Yazıcı, Bakû 1990

Xelilov, R., "Resul Rıza Poéziyası", Yazıcı, Bakû 1987.

Yusifli, Vaqıf, "Memmed Araz Dünyası", Şur Neşriyyatı, Bakû 1994.